

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ**

DSc.26.04.2018.Isl.Tar/F/Fil.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

РУСТАМИЙ САЛИМАХОН АЛИЙБЕГ ҚИЗИ

**ЎРТА АСРЛАР ИСЛОМ БАЛОҒАТ ИЛМИДА
ТИЛШУНОСЛИККА ОИД ҚАРАШЛАР**

24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАН ДОКТОРИ (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент– 2018

**Филология фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси
автореферати мундарижаси**

**Оглавление автореферата доктора наук (DSc) по филологическим
наукам**

**Content of Dissertation Abstract of Doctor of Science (DSc) on
Philological Science**

Рустамий Салимахон Алийбег қизи Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар	3
Rustamiy Salimakhon Aliybeg kizi Linguistic views in Medieval Islamic science of balāğat.....	29
Рустамий Салимахон Алийбег қизи Лингвистические взгляды в средневековой исламской науке балагат..	55
Эълон қилинган ишлар рўйхати Список опубликованных работ List of published works.....	60

**ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ ҲУЗУРИДАГИ
ИЛМИЙ ДАРАЖАЛАР БЕРУВЧИ**

DSc.26.04.2018.Isl.Tar/F/Fil.57.01 РАҚАМЛИ ИЛМИЙ КЕНГАШ

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚАРО ИСЛОМ АКАДЕМИЯСИ

РУСТАМИЙ САЛИМАХОН АЛИЙБЕГ ҚИЗИ

**ЎРТА АСРЛАР ИСЛОМ БАЛОҒАТ ИЛМИДА
ТИЛШУНОСЛИККА ОИД ҚАРАШЛАР**

24.00.04 – Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги

**ФИЛОЛОГИЯ ФАНЛАРИ БЎЙИЧА ФАН ДОКТОРИ (DSc)
ДИССЕРТАЦИЯСИ АВТОРЕФЕРАТИ**

Тошкент– 2018

Филология фанлари бўйича фан доктори (DSc) диссертацияси мавзуси Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясида В2018.3.DSc/Fil39 рақам билан рўйхатга олинган.

Диссертация Ўзбекистон халқаро ислом академиясида бажарилган.

Диссертация автореферати уч тилда (ўзбек, инглиз, рус (резюме)) илмий кенгаш веб-саҳифасининг www.islam.academy.uz ҳамда «ZiyoNet» ахборот-таълим портали www.ziyounet.uz манзилларига жойлаштирилган.

Илмий маслаҳатчи:	Ибрагимов Нематула академик, филология фанлари доктори, профессор
Расмий оппонентлар:	Дадабоев Ҳамидулла Арипович филология фанлари доктори, профессор
	Ходжаева Раъно Умаровна филология фанлари доктори, профессор
	Сиддикова Ирода Абдузхуровна филология фанлари доктори
Етакчи ташкилот:	Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти

Диссертация ҳимояси Ўзбекистон халқаро ислом академияси ҳузуридаги илмий даражалар берувчи DSc.26.04.2018.Isl.Tar/F/Fil.57.01 рақамли Илмий кенгашнинг 2018 йил «__» _____ соат _____ даги мажлисида бўлиб ўтади (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: islamicacademy@mail.ru)

Диссертация билан Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг Ахборот-ресурс марказида танишиш мумкин. (__ рақам билан рўйхатга олинган.) (Манзил: 100011, Тошкент шаҳри, А.Қодирий кўчаси, 11- уй. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@eeau.uz)

Диссертация автореферати 2018 йил «__» _____ да тарқатилди.
(2018 йил «__» _____ даги _____ рақамли реестр баённомаси.)

А.А.Хасанов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш раиси, т.ф.д., профессор

М.М.Мухаммадсидиқов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш котиби, с.ф.д., доц.

Қ.П. Содиқов
Илмий даражалар берувчи илмий кенгаш қошидаги илмий семинар раиси, филол.ф.д., профессор

КИРИШ (докторлик диссертацияси аннотацияси)

Диссертация мавзусининг долзарблиги ва зарурати. XXI асрга келиб жаҳон илм-фани ривожда ислом цивилизацияси тарихида муҳим ўринга эга бўлган мутафаккирлар, хусусан Мовароуннаҳр олимларининг хизматлари эътироф этилди. «Уларнинг аниқ фанлар ва диний илмлар соҳасида қолдирган бебаҳо мероси, бутун инсониятнинг маънавий мулки ҳисобланади»¹. Шунинг учун «буюк аждодларимиз бўлган ислом оламининг мутафаккирлари асарларини, уларнинг бутун жаҳон цивилизацияси ривожига қўшган бебаҳо ҳиссасини чуқур ўрганиш, теран англаш ва кенг оммалаштириш алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу масала ёшларда илм-фанга ва таълим олишга интилиш туйғусини кучайтириш, барча жамиятларда ислом қадриятлари ва маданиятини тўғри англаш ҳамда қабул қилиш, дунёнинг барча халқларига Ислом динининг ҳақиқий мазмун-моҳиятини етказиш учун муҳимдир. Шунингдек, бугунги кунда халқаро миқёсда конфессиялар, миллатлар ва маданиятлараро мулоқотни йўлга қўйиш, тинчлик ва тотувликка эришишда ҳам муҳим аҳамият касб этади»². Жаҳон цивилизацияси ривожда аниқ фанлар билан бир қаторда тафсири (التفسير), фикҳ (الفقه), ақоид (العقائد), адаб (الأدب) масалаларини қамраб олган Қуръон илмлари (علوم القرآن) ҳам муҳим мавқега эга бўлди. Адаб илмларидан ҳисобланган балоғат илмига (علم البلاغة) IX асрнинг биринчи ярмида Абу Убайда (728-824) «Мажозу-л-Қуръон»³ (مجاز القرآن) асари билан асос солган. Бу илм такомиллашиб борди ва XII асрда хоразмлик олим Абу Ёқуб Юсуф ас-Саккокий (1160-1229) маъоний (علم المعاني), баён (علم البيان), бадий (علم البديع) илмларини бир тизимга тушириб, «балоғат илми» деб атади. Мазкур илм араб, форс, туркий халқлар орасида кенг тарқалган ҳамда XIX-XX аср бошларигача ўлкамиз ўқув даргоҳларида фан сифатида ўқитилган. Бир неча аср давомида аждодларимиз томонидан ўқиб-ўрганилган балоғат илмининг тил ҳодисаларига оид назарий қарашлари бугунги кун тилшунослигида ҳам долзарблик касб этади.

Дунёда ўрта аср олимларининг тилга оид назарий ва амалий масалаларни қамраб олган тилшуносликка оид қарашлари адаб илмлари (علوم الأدب) таркибида луғат (علم اللغة), сарф (علم الصرف), наҳв (علم النحو), балоғат (علم البلاغة) илмлари каби сертармоқ ва мураккаб илмий назариялар мажмуи сифатида ривожланиб, унинг ўрганиш объекти тил, тил ҳодисалари ва тил ифодаси бўлган нутқдан иборат бўлди. Тил – мураккаб рамзлар тизими сифатида баҳоланди. Тил ҳодисаларини назарий ўрганиш жараёнларида Ғарб лингвистика мактаблари тилнинг коммуникатив, когнитив, номинатив ва аккумулятив функцияларига эътибор қаратди, шу боис Ғарб оламида

¹ Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – 2017. – 23 декабрь.

² Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислом ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи: Тинчлик, маърифат ва бунёдкорлик йўлида ҳамкорлик // Халқ сўзи. – 2016. – 19 октябрь.

³ Қуръон тили ва услубига бағишланган асар.

социолингвистика, психолингвистика, этнолингвистика, антрополингвистика каби соҳалар ривожланди. Ислом уйғониш даврида тилшуносларни кўпроқ тилнинг эмоционал-экспрессив, яъни валюнтатив функцияси қизиқтириб, тил ҳиссий-руҳий таъсир воситаси сифатида чуқур ўрганилди. Натижада тилнинг эстетик таъсири ва бадий тузилишига оид назарий қарашлар араб дунёсида балоғат илмининг вужудга келиши учун асос бўлиб хизмат қилди. Бугунги кунда жаҳон тилшунослигида балоғат илмининг тарихи, тузилиши, аҳамияти, истилоҳлари маъноси, бадий воситаларнинг қўлланиш усулларини ўрганишга бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Тадқиқотчилар олдида балоғат илмининг назарий асослари, унинг адаб илмида⁴ (علم الأدب) тутган мавқеи, замонавий усуллар ёрдамида балоғат илмлари типологиясини амалга ошириш вазифаси турган бўлиб, унинг ечими илмий-адабий қарашлар тизимини англашга хизмат қилади.

Ўзбекистонда сўнгги йилларда амалга оширилаётган ислохотлар диний соҳада ҳам қатор ўзгаришлар ва катта лойиҳаларни амалга оширишда муҳим омил бўлди. Хусусан, «эътиқоди ислом дини билан боғлиқ бой ва ноёб меросни илмий асосда ҳар томонлама чуқур ўрганиш, юртимиздан етишиб чиққан буюк аллома ва мутафаккирларнинг ҳаёти ва илмий-ижодий фаолияти ҳақида яхлит тасаввур уйғотиш, улар билан халқимиз ва жаҳон жамоатчилигини кенг таништириш, халқаро миқёсда динлараро ва цивилизациялараро мулоқотни йўлга қўйиш, ислом динининг инсонпарварлик моҳиятини очиб бериш, жаҳолатга қарши маърифат билан курашиш, ёш авлодни гуманистик ғоялар, миллий ғурур ва ифтихор руҳида тарбиялаш»⁵ мақсадидан келиб чиқиб, Мовароуннаҳр олимларининг «...араб ёзувидаги турли мавзуларга оид ёзма ёдгорликлар ва эпитафика намуналарини тадқиқ қилиш, уларни асл ҳолида ҳамда ўзбек ва хорижий тилларда илмий изоҳлар, таржималар билан нашр этиш, илмий муомалага киритиш»⁶ масаласи давлат аҳамияти ва унинг истиқбол ривожланиш стратегиясига алоқадор вазифалар қаторига киритилган. Юртимиз қўлёзма хазиналарида балоғат илмига доир кўплаб қўлёзмалар мавжуд. Бу илм ислом дини билан узвий боғлиқликда яхлит лингвистик қонуният сифатида амал қилган, у тилнинг бадий ифода имкониятларини аниқлаш, нутқ бойлигини амалий таъминлаш мезонлари ва қоидалари мажмуи сифатида кенг тарқалган. Бироқ балоғат илми доирасида лингвистик қарашлар мазмунини тил ҳодисалари, тил захираси ва тилнинг бадий имкониятлари нуқтаи назаридан яхлит ва тизимли ўрганиш ҳануз амалга оширилмаган бўлиб, мазкур масала аждоқларимиз лингвопоэтик тафаккурини англашда долзарблик касб этади.

⁴ ‘ulūmu-l-luġati-l-‘arabiyya(ti) - علوم اللغة العربية - деб ҳам аталади. «Филологик фанлар» тушунчасига мос келади.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислом цивилизацияси маркази устави // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 31-сон, 782-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.01.2018 й., 09/18/23/0576-сон.

⁶ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995- сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»**ги** Қарори // Халқ сўзи, – 2017. – 25 май.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги, 2018 йил 16 апрелдаги ПФ-5416-сон «Диний-маърифий соҳа фаолиятини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Фармонлари, 2017 йил 20 апрелдаги ПҚ-2909-сон «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 2 августдаги 572-сон «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Ўзбекистондаги ислом цивилизацияси маркази фаолиятини ташкил этиш тўғрисида»ги Қарорлари ҳамда мазкур фаолиятга тегишли бошқа меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгиланган вазифаларни амалга оширишда ушбу диссертация муайян даражада хизмат қилади.

Тадқиқотнинг республика фан ва технологиялари ривожланишининг устувор йўналишларига мослиги. Тадқиқот Республика фан ва технологиялар ривожланишининг I. «Ахборотлашган жамият ва демократик давлатни ижтимоий, ҳуқуқий, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий ривожлантиришда инновацион ғоялар тизимини шакллантириш ва уларни амалга ошириш йўллари» устувор йўналишларига мувофиқ бажарилган.

Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи⁷. Балоғат илмини ўрганишга қаратилган илмий изланишлар жаҳоннинг бир қатор етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, Cambridge University (Буюк Британия), Indiana University Bloomington (АҚШ), Lund University (Швеция), جامعة الأزهار، جامعة القاهرة (МАР), جامعة بغداد (Ироқ Республикаси), دانشگاه تهران (ЭИР), İstanbul Üniversitesi (Туркия), Санкт-Петербургский государственный университет, Институт мировой литературы РАН, Институт востоковедения РАН, Институт Азии и Африки (Россия), Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (Тоҷикистон), Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент давлат шарқшунослик институти, Ўзбекистон халқаро ислом академияси (Ўзбекистон) да олиб борилмоқда.

Ўрта асрларда балоғат илмининг шаклланиши, таркибий қисмлари, назарий асосларига оид олиб борилган тадқиқотлар натижасида, қатор, жумладан, қуйидаги илмий натижалар олинган: балоғат илмининг ўрта асрларда Куръон илмлари таркибига киритилгани асосланган, Абдулқоҳир Журжонийнинг (1009-1078) деконструкция назарияси асосчиси эканлиги исботланган (جامعة الأزهار، جامعة القاهرة); балоғат илмининг вужудга келишига асос бўлган омиллар, яъни куръоншунослик, араб грамматикасининг

⁷ Диссертация мавзуси бўйича хорижий илмий-тадқиқотлар шарҳи <https://www.cam.ac.uk/>, <https://www.indiana.edu/>, <https://www.lunduniversity.lu.se/>, www.azhar.edu.eg/, <https://cu.edu.eg/ar/>, <http://www.uobaghdad.edu.iq/>, <http://ut.ac.ir/en/>, www.istanbul.edu.tr/, <https://spbu.ru/>, <http://imli.ru/>, <https://www.ivran.ru/>, <https://www.msu.ru/info/struct/dep/isaa.html>, <http://philol.tnu.tj/KafZabAdMToj.htm>, <http://navoiy-uni.uz/uz-k> ва бошқа манбалар асосида тайёрланди.

шаклланиши, Қуръон маъноларини илмий асосда ёритиш зарурати кабилар аниқланган (Институт мировой литературы РАН, Институт востоковедения РАН, Ўзбекистон халқаро ислом академияси); асарда бадийликни вужудга келтирувчи омиллар, жумладан балоғат қонуниятлари ва матнни тўғри ташкил қилиш асослари ёритилган (University of Cambridge, Lund University, Indiana University Bloomington, Санкт-Петербургский государственный университет); бадий санъатлар типологияси, хусусиятлари назарий жиҳатдан асосланган (İstanbul Üniversitesi, Донишгоҳи миллии Тоҷикистон); бадий асарлар тили балоғат илми тамойиллари асосида тавсифланган (دانشگاه تهران, جامعة بغداد, Ўзбек тили, адабиёти ва фольклор институти, Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети, Тошкент давлат шарқшунослик институти).

Жаҳонда Қуръон илмларидан ҳисобланган араб тилшунослиги соҳасида балоғат илмининг тил ва бадииятга оид назарий асосларини аниқлаш бўйича бир қатор, жумладан, қуйидаги устувор йўналишларда тадқиқотлар олиб борилмоқда: балоғат илмига оид қўлёзмаларнинг илмий-танқидий матнини тузиш; Қуръон тили ва бадиияти хусусиятларини балоғат илми усулларига кўра ёритиш; балоғат илмининг мумтоз шарқ адабиёти етук намояндаларининг ижодига таъсирини далиллаш; бадий санъатлар тавсифи; араб, форс, туркий тиллардаги мумтоз асарлар тили ва услуб хусусиятларини балоғат илми тамойиллари асосида ёритиш.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси. Энг қадим даврлардан бошлаб, жумладан, Фарб ренессанси даври, Шарқда исломгача ва исломдан кейинги даврлар, Россияда XVII-XIX асрларда тилнинг бадий хусусиятларига доир турли назариялар яратилган⁸. XIX асрнинг иккинчи ярмида поэтик тил ва унинг доимий элементлари, тарихий поэтика асосларига оид назарий қарашлар, XX асрда эса лингвистик поэтика муаммолари турли нуқтаи назардан ўрганилган⁹. Ўрта аср олимларининг тилда бадийликни таъминлаш асосларига оид фикрлари, араб адабиётининг форс ва туркий халқлар адабиётига таъсири муаммолари қисман тадқиқ этилган¹⁰.

⁸ Аристотель (энг қадим давр); Ж.Ж.Триссино, Т. Такко, Ж.Ж.Скалигер, Н. Буало (Фарб ренессанси даври); В.К.Тредиакровский, А.П.Сумароков, М.В.Ломоносов (XVII-XIX аср); Ибн Қутайба, Қудаман ибн Жаъфар, Ибн ал-Муътаз (IX-X аср), Абу-л-Фараж ал-Исфаҳоний, Шайх Аҳмад Тарозий (XIV-XV аср), Атоуллох Ҳусайний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий (XV-XVI аср) ва б.

⁹ В.А.Потебня, А.Н.Веселовский, В.В.Виноградов (XIX аср); М. Борн, Р. Барт, Ф. Гарсия Лорка, В.П.Григорьев, Ю.М.Лотман, Ю.Н.Тинянов, М.Ф.Фуко, Р.О.Якобсон, В.Б.Шкловский (XX аср).

¹⁰ Ахвледиани В. Арабское языкознание средних веков. Сб. История лингвистических учений (Средневековый восток), – Л.: Наука, 1981; Брагинский И.С. Опыт исследования элементов научного поэтического творчества в памятниках древней и средневековой таджикской письменности. Автореф. дис. ... док. филол. наук. – М., 1954; Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988; Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М.: ИВЛ, 1960; Кариев У.З. Лексикографическое произведение Замахшари «Ал-фа'ик фи гариб ал-хадис» // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент: Фан, № 12. 1971; Османов М.Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.: Наука, 1974; Сагтарзода А. Рудаки и проблема изучения художественного стиля в поэзии. Иран-наме, – Алматы: Центр по изучению культуры Ирана и Центральной Азии при Национальной библиотеке Республики Казахстан. № 2, 2010, – С. 143-146; Сагтарзода А. Аристотель и таджикско-персидская

Балоғат илмига оид рисолаларнинг манбашунослик-матншуносликлик хусусиятлари А. Ҳиндовий, А. Матлуб, А. Мехрон, Х. Гибб, Ш. Пелла, Ф. Ханна, М. Мутаххари, А. Жорим, М. Амин, Ҳ. Авний, С. Соса, А. Ҳошимий, А. Ҳажжор, В. К. Броккельман, В. Смит, Ж. Венсброт, Ж. Монроу, Ф. Холден, А. Ҳайитметов, З.М.Исломов¹¹ каби олимлар томонидан ёритиб берилган.

И.Ю.Крачковский, А.Е.Кримский, И.М.Фильштинский, Б.Я.Шидфар, М.Г.Кулиева, А.Б.Куделин, Д.В.Фролов, М.С.Киктев, В. Каскель, И. Абдуллаев, Н.И.Ибрагимов, Т.А.Мухторов, Р.У.Ходжаева, М.Н.Тошқўзиева, Ш.Ф.Шомусаров, М. Зиёвуддинова, А.С.Қаҳхоров¹² каби

литературная мысль (IX-XV вв.). – Душанбе: Адиб, 2002; Мусульманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика (VII-XV вв.). – М.: Наука, ГРВЛ, 1989; Абдусаттор А. Таъсири адабиёти араб ба шеъри асри XI форсу тоҷик (аҳди Ғазнавиёни аввал). Рисола барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2002; Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс. ... докт. филол. наук., – Душанбе, 2006; Мардони Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006; Загидуллоева Д. Ф. Влияние средневековой арабской и персидской науки балаяғъ на татарское литературоведение // Учен. Зап. Казан. Ун-та. Сер. Гуманит. Науки, 2008. Т. 150, Кн. 8. – Казань. – С. 50.

¹¹ <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/1877837292x00088> Smyth W. Some quick rules ut pictura poesis: the rules for simile in «Miftah al-ulum» // Oriens. 1992. Vol. XXXIII. – P. 215-229; <https://books.google.com/books?isbn=0415185726> Wansbrought J. Arabic rhetoric and Qur'anic exegesis. BSOAS 31 (1968). 470-85 (on laff wa-nashr). Encyclopedia of Arabic Literature, Том 2. – London and New York, 1998. – P. 662; Монроу Дж. Т. Устный характер доисламской поэзии. Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных ученых. – М.: Наука, 1978; Hallden Ph. Rhetoric // Medieval Islamic Civilization. Encyclopedia. Editor Josef W. Meri. – New York, 2006; <https://books.google.com/books?isbn=0415185726> Matlub A. Al-Kazwini wa-shuruh al-Talkhis. – Baghdad. 1387/1967. Encyclopedia of Arabic Literature, Том 2. – London and New York, 1998. – P. 440; <http://www.iranicaonline.org/articles/bayan-a-noun-common-to-arabic-and-persian-meaning-statement-exposition-explanation> Mehren A. F. Die Rhetorik der Araber. – Copenhagen and Vienna, 1853. – P. 20-42; Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. Bd 1–2. Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898–1902. Bd 1. – 528 S.; Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. Sb. 1–3. – Leiden: E. J. Brill. Sb. 1. 1937; Гибб Х.А.П. Арабская литература. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1960; Пелла Ш. Вариации на тему адаба // Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных ученых / сост. и предисл. И.М. Фильштинского. – М.: Наука, 1978. – С. 60–76; Аль-Фахури Ханна. История арабской литературы. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1959; Исломов З.М. Махмуд Замахшарийнинг «Муқаддамату-л-адаб» асаридаги туркий феъллар таҳлили. Фил. фан. ном. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 1993; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоғъ. А.Ҳайитметов нашрга тайёрлаган. – Тошкент: Хазина, 1996; Мутаххари М. Краткий экскурс по «Нахдж ал-балага». – СПб: Петербургское Востоковедение, 2010;

أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد السكاكي. مفتاح العلوم. تحقيق الدكتور عبد الحميد هنداوي. دارالكتب العلمية، بيروت. 2000؛ على جازم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999؛ حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الطبعة الخامسة. دار الكتاب العربي بمصر. 1953؛ صالح ساسه. المنجد في الإعراب والقواعد والبلاغة والعروض. دار الرائد للطباعة والنشر؛ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني والبيان والبديع. بيروت-لبنان. 2004؛ أحمد محمد الحجار. الإفصاح عما تضمنته الإيضاح من مباحث البيان. دار الإتحاد العربي للطباعة. القاهرة. 1973.

¹² Крачковский И.Ю. Ибн ал-Му‘тазз. У. «Китаб ал-бади‘» // Избранные соч. Т. VI. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 179-246; Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Т. 2. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956; Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1971; Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. – М.: Наука, 1965; Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: Наука, 1991; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука, 1974; Кулиева М. Вопросы теории арабской литературы на основе «Мифтах ал-улум» Ас-Саккаки. Дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII–XI вв.). – М.: Наука, 1983; Фролов Д.В. Арабская филология: Грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. – М.: Языки славянской культуры, 2016; Киктев М.С. Абу-л Хасан Ал-Джуржани (вторая половина X в.) о метафоре («арабское» и «греческое» в средневековой арабской филологической теории) // Проблемы арабской культуры: памяти акад. И.Ю. Крачковского. – М.: Наука, 1987. – С. 45–49; Каскель В. «Китаб ал-бадиғ» и ее место в арабской поэтике и риторике // Арабская средневековая культура и литература: сб. ст. заруб. ученых. – М.: Наука, 1978. – С.

олимларнинг тадқиқотларида араб тилининг бадиий хусусиятларига доир ўрта асрларда ишлаб чиқилган тамойиллар ва замонавий қарашлар уйғунлашган тарзда таҳлил қилинган.

Бироқ санаб ўтилган барча тадқиқотлар балоғат илмидаги тилшуносликка оид қарашлар моҳияти ва мазмунини тўлақонли ёритиб бермаган, мазкур илмий муаммо ўз ечимини кутаётган долзарб масалалардан бири саналади. Ҳозиргача дунё тилшунослигида балоғат илмининг назарий асосларини ёритишга бағишланган махсус тадқиқотлар мавжуд эмас. Бинобарин, балоғат илми ва ундаги тилшуносликка оид қарашларни тадқиқ қилиш тил тарихига оид маълумотларни аниқлаш, жумладан замонавий тилшуносликнинг лингвопоэтика, лингвоэстетика, лингвостилистика билан боғлиқ масалаларини ўрганишга хизмат қилади.

Диссертация тадқиқотининг диссертация бажарилган олий таълим муассасасининг илмий-тадқиқот ишлари режалари билан боғлиқлиги. Диссертация мавзуси Ўзбекистон халқаро ислом академияси илмий-тадқиқот ишлари режасининг «Мумтоз шарқ адабиёти ва манбашунослиги» мавзусидаги илмий лойиҳа доирасида бажарилган.

Тадқиқотнинг мақсади Ислом уйғониш даврида балоғат илми таркибидаги тилшуносликка оид қарашларни ёритиш негизида балоғат билан тил орасидаги муносабатларни асослашдан иборат.

Тадқиқотнинг вазифалари куйидагилардан иборат:

балоғат илмининг назарий асосларини ишлаб чиқиш ва ривожлантиришда Мовароуннаҳр олимларининг муносиб хизматларини далиллаш;

ўрта асрларда балоғат илмининг адаб илмлари тизимидаги ўрнини кўрсатиш ҳамда унинг араб, форс, туркий халқлар тили ва адабиётининг назарий ҳамда амалий ривожига ўрни ва аҳамиятини ёритиш;

Шарқ ва Ғарб лингвистикасининг тил ва маъно кўчишига доир назарияларини қиёсий тавсифлаш;

балоғат илмида маънони ифода этишга хос қаср (قصر), фасл (فصل), васл (وصل) ва бошқа усулларнинг хусусиятларини аниқлаш;

199–202; Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане. X-начала XI в. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 214-215; Ибрагимов Н.И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Тошкент: Фан, 1994. Ибрагимов Н.И. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – М., 1988; Ибрагимов Н.И. Арабский народный роман. – М.: Наука, 1984; Ибрагимов Н.И. Некоторые особенности языка и стиля арабского народного романа (сиры) // Науч. тр. ТашГУ. Востоковедение (Языкознание). – Ташкент, 1979. № 563. – С. 29-41; Ибрагимов Н.И. Синонимичные пары и их роль в народной арабской прозе // Науч. тр. ТашГУ. Востоковедение (Языкознание). – Ташкент, 1979. №570. – С. 69-78; Мухтаров Т.А. Средневековая арабская новелла как исторический источник. – Ташкент, 1992; Арабская средневековая новелла (становление и развитие жанра). Автореф. дис. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1994; Ходжаева Р. Мумтоз араб адабиёти жанрлари тизими ва типологияси. – Тошкент: ТошДШИ, 2015; Ташкузиева М.Н. Поэтика Абу Нуваса (система изобразительных средств). Автореф.дис. ... кан.филол.наук. – М., 1981; Шомусаров Ш. Араб фольклори. – Тошкент, 1992; Средневековая арабская проза. – Ташкент, 1993; Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ал-улум» Абу Абдуллаха ал-Хорезми. Автореф.дис. ... кан.филол.наук. – Ташкент, 1990; Mumtoz arab adabiyoti. – Toshkent: TDSHI, 2013; Қахҳоров С.А. Ал-Жоҳизнинг «Китаб ал-хайаван» асарида «масал». – Тошкент: ТИУ, 2007.

балоғат илмидаги тилшуносликка оид қарашларнинг таркибий таҳлилини амалга ошириш, ундаги тил омиллари, бадиийлик хусусиятларини лингвистик жиҳатдан ёритиш, уларнинг тил эстетикаси ва экспрессиясини яратишдаги муҳим вазифасини асослаш;

балоғат илмидаги бадиий воситаларнинг лингвистик таснифини амалга ошириш ва асослаш.

Тадқиқотнинг объектини балоғат илми ва унинг умумий назарий асослари ташкил этади.

Тадқиқотнинг предмети сифатида ўрта аср олимларининг балоғат илмига оид асарларида келтирилган тилшуносликка оид қарашлар белгиланди.

Тадқиқотнинг усуллари. Тадқиқот мавзусини ёритишда илмий тавсифлаш, қиёсий-тарихий, қиёсий-типологик, чоғиштирма-типологик, компонент таҳлил каби усуллардан фойдаланилди. Ишда ўзбек тилига ўзлашган арабча истилоҳлар, шахс ва асар номларини ёзишда уларнинг ўзлашган шакли асос бўлди, /ʔ/ учун /ʔ/ белгиси танланди; изофадан иборат номларда /ал-/ аниқлик артиклининг [л] ва ассимиляцияга учраган шакллари икки тарафдан дефис билан ажратилди; лотин ёзувидаги транскрипция учун DIN¹³ белгилари¹⁴ қабул қилинди.

Тадқиқотнинг илмий янгилиги қуйидагилардан иборат:

балоғат тизими таркибини лафз (لفظ), калом (كلام), маъно (معنى), ибора (عبارة), ҳолат (حال), сўзловчи (متكلم), мурожаат қилинаётган шахс (مخاطب) кабилар ташкил қилиши далилланган;

Юсуф Саккокий ўзининг «Мифтоҳу-л-улум» асарида балоғат илмига бадиий санъатлар бўлимини киритиб, араб тилининг эмоционал-экспрессив, эмотив, валюнтатив функцияларини ўрганиш бўйича мавжуд лингвистик қарашлар тизимини яратиш бергани исботланган;

Ислому уйғониш даври балоғат илми таркибида «тил – шаклга эга», «тил – алоқа воситаси», «тилда шакл ва мазмун бирлиги», «мазмунни аниқ шакл орқали ифодалаш», «лафз ва маъно муносабати», «нутқда эшитувчи ва гапирувчи орасида психологик мувозанатнинг борлиги», «маъно устуворлиги», «маъно кўчиши», «тил эстетикаси»га доир назарий қарашлар мавжудлиги аниқланган;

араб тили ва ғарб тиллари чоғиштирма типологияси асосида балоғат илмининг стилистика ва риторика билан умумий (фикрни аниқ ифода қилиш, тингловчида қизиқиш уйғотиш, осон ўзлашадиган, оддий ва таъсирчан шаклда ифодалаш) ҳамда фарқли (назарий асослар, объектлар, ифода усуллари) жиҳатлари аниқланган;

¹³ DIN (қисқартма.) – нем. Deutsches Institut für Normung e.V. (Немис стандартлаш институти).

¹⁴ Истисно: ж учун j танланди.

араб ва ажам олимлари орасида бадий санъатлар таснифидаги тафовутлар сабаби балоғат илми назариясининг форс тилига кўчиши билан боғлиқ экани исботланган.

Тадқиқотнинг амалий натижалари қуйидагилардан иборат:

балоғат илми назарий асосларининг вужудга келишида ўрта аср олимлари Абдулқоҳир Журжоний ва Юсуф Саккокийнинг фан асосчиси сифатидаги ўрни, Жалолиддин Қазвиний ва Саъдуддин Тафтазонийнинг балоғат илмини фан сифатида ўқитишга қўшган ҳиссалари далилланган;

Ғарб тилшунослигида XIX-XX асрга келиб яратилган – тилнинг шакл, белгилар тизими, шунингдек алоқа воситаси эканлиги, шакл ва мазмун бирлиги, тил эстетикасига оид бадий нутқ, маъно кўчиши каби масалалар X-XII асрларда арабшунос олимлар томонидан кўрилгани асосланган;

маъоний илми калом ва унинг таркибий қисмлари ўртасидаги синтактик муносабатларни, баён илми маъно кўчиши билан боғлиқ ҳодисаларни, бадиъ илми бадий санъатлар ва уларнинг хоссаларини ўрганиши аниқланган;

ўзбек халқининг сўзлаш маданиятини юксалтириш мақсадига хизмат қилувчи балоғатшунослик илмий мактабини яратиш, балоғат илмини ўзбек тили нуктаи назаридан ишлаб чиқиш ва ўқитиш таклиф қилинган; бу таклиф ҳозирги кунда юзага келган тилнинг камбағаллашуви ва унинг ифода имкониятларини яхши англамаслик, XX-XXI аср поэзиясида тил деформацияси ва белгилар кризиси каби салбий оқибатларга қарши кўриладиган чоралардан бири сифатида тавсия этилган.

Тадқиқот натижаларининг ишончилиги. Тадқиқот натижаларининг ишончилиги тарихийлик тамойили асосида турли илмий-назарий қарашларга эга бўлган тадқиқотчиларнинг фаразлари ўрганилганлиги, тадқиқотда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида сақланаётган 7843/IV, 10677/I ва Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейи фондида сақланаётган 514, 402, 13009 рақамли қўлёзмалар, Миср Араб Республикасининг Қоҳира ва Искандария кутубхоналари қўлёзмалар фондида сақланаётган балоғат илмига доир асарларнинг факсимиле нашрларидан фойдаланилгани, тадқиқотда объективлик тамойили асосидаги методларга таянилгани, тадқиқот хулосалари ва тавсиялари амалиётга татбиқ этилгани билан тасдиқланади.

Тадқиқот натижаларининг илмий ва амалий аҳамияти. Диссертациянинг илмий аҳамияти шундан иборатки, ундаги асосий илмий хулосалар ва муҳим назарий умумлашмалар Қуръон илмлари тизими, адаб илмлари таркиби, жумладан, балоғат илми, унинг асосчилари, балоғат илмининг форс, туркий халқлар адабиётига таъсири, бадий санъатлар, маънони жумла орқали аниқ ва тўғри ифодалаш каби масалаларга бағишланган истиқболли илмий тадқиқотларда, балоғат илмининг миллий хусусиятлари, адабий алоқалар ва ўзаро таъсир масалаларини тадқиқ этишда илмий-назарий манба бўлиб хизмат қилади.

Тадқиқот натижаларининг амалий аҳамияти ундан олий ўқув юртларининг филология факультетларида тилшунослик назарияси, тилшунослик тарихи, адабиёт назарияси, адабиёт тарихи, араб тили, араб адабиёти тарихи, Шарқ адабиёти тарихи, мумтоз филологиянинг назарий масалалари, араб адабиёти умумислом маданияти таркибида, балоғат илми, Шарқ халқлари адабиётида бадийлик асослари, Шарқ халқлари тиллари типологияси каби предметлар мазмунини янги назарий ишланмалар билан бойитиш, замонавий дарслик ва ўқув қўлланмалар мазмунини янгича ёндашувлар билан такомиллаштириш, соҳага оид факультатив дарслар, семинар машғулотлари ва махсус курсларни ишлаб чиқишда фойдаланиш мумкинлиги билан белгиланади.

Тадқиқот натижаларининг жорий қилиниши. Ўрта асрлар ислом балоғат илмида тилшуносликка оид қарашлар таҳлили бўйича олинган натижалар асосида:

Ислом уйғониш даври балоғат илми таркибида «тил – шаклга эга», «тил – алоқа воситаси», «тилда шакл ва мазмун бирлиги», «мазмунни аниқ шакл орқали ифодалаш», «лафз ва маъно муносабати», «нутқда эшитувчи ва гапирувчи орасида психологик мувозанатнинг борлиги», «маъно устуворлиги», «маъно кўчиши», «тил эстетикаси»га доир назарий қарашлар, жумлани тўғри, таъсирли шакллантириш омилларини аниқлаш бўйича олинган натижалар, хулосалар А-1-051 рақамли «Исломшунослик муаммоларини бирламчи манбалар ва аждодларимиз диний-маърифий меросини тизимли таҳлил қилиш асосида ёш авлодда соғлом эътиқодни шакллантириш» мавзуидаги амалий тадқиқот (2012-2014) лойиҳасида Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур каби атоқли намояндаларнинг исломга оид асарлари тилидаги эстетик ва экспрессив хусусиятларни белгилашда фойдаланилган (Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг 2018 йил 3 июль 05-262-сон маълумотномаси). Натижа ўрта асрлар Хоразм мактаби олими Абу Ёқуб Юсуф Саккокий ўзининг «Мифтоҳу-л-улум» асари билан ўзбек алломалари асарлари тилининг таъсирчан бўлишига қўшган ҳиссасини аниқ баҳолаш имконини берган;

балоғат тизими таркибини ташкил қилган лафз (لفظ), калом (كلام), маъно (معنى), ибора (عبارة), ҳолат (حال), сўзловчи (متكلم), мурожаат қилинаётган шахс (مخاطب) каби тушунчалар мазмуни, бу атамаларни қўллаш усулларини аниқлашга оид хулосалар «Ёшларда соғлом дунёқарашни шакллантириш ва унинг маънавий-маърифий асосларини мустаҳкамлашга йўналтирилган диншунослик атамалари қомусини яратиш» мавзуидаги амалий тадқиқот (2015-2017) лойиҳасида исломий илмларга оид атамалар маъносини аниқлаштиришда фойдаланилган (Ўзбекистон халқаро ислом академиясининг 2018 йил 3 июлдаги 05-262-сон маълумотномаси). Натижада ёш тадқиқотчиларга исломшунос олимларнинг илмий атамаларни қўллашдаги принциплари кўрсатиб берилган;

Хоразм мактаби олими Юсуф Саккокий (XII аср) ўзининг «Мифтоху-л-улум» асарида араб тилининг эмоционал-экспрессив, эмотив, валюнтатив функцияларини ўрганиш бўйича мавжуд бўлган назарий қарашларнинг аниқ тизимини яратганини акс эттирган хулосалар Ф-1-139 рақамли «Шарқ халқлари адабиёти тарихи ва жанрлар типологияси» мавзуидаги фундаментал тадқиқот лойиҳаси доирасида балоғат илми таркибидаги бадиий санъатларнинг ривожланиш босқичларини аниқлашда фойдаланилган (Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитасининг 2017 йил 11 январдаги ФТК-0313/29-сон маълумотномаси). Натижада Шарқ адабиёти тарихи, адабиёт назарияси каби фанлар адабиёт ва санъат тараққиётига оид маълумотлар билан бойитилган ва мазмуни такомиллаштирилган;

халқ оғзаки ижоди намуналарининг эстетик тарбиядаги ўрни, Жалололдин Қазвинийнинг «Талхису-л-Мифтоҳ», Саъдуддин Тафтазоийнинг «Шарҳу Талхиси-л-Мифтоҳ» асарларининг кўлёзма нусхалари тадқиқи бўйича олинган натижалар, хулосалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 18 майдаги 292-қарори ижроси юзасидан Ўзбекистон давлат адабиёт музейида ташкил қилинган «Фольклор» ва «Ўрта асрлар адабиёти» номли экспозицияларни шакллантиришда фойдаланилган (Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг 2017 йил 14 сентябрдаги 3/1255-1841-сон маълумотномаси). Натижада музей экспозициясини энг сўнгги илмий янгилик ва инновацион қарашлар билан бойитишга, хусусан, ёшларни миллий ўзликни англаш руҳида тарбия қилишга, уларда миллий ғурур ва ифтихор туйғуларини уйғотишга хизмат қилган;

араб ва ажам олимлари орасида бадиий санъатлар таснифидаги тафовутлар сабаби балоғат илми назариясининг форс тилига кўчиши натижаси экани, шунингдек, балоғат илмига оид «Талхису-л-Мифтоҳ», «Шарҳу Талхиси-л-Мифтоҳ» манбалари орқали Марказий Осиёда балоғат илмининг ривожланишини акс эттирган маълумотлар Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейида Ф1-ФА-0-55746 рақамли «Марказий Осиё халқлари адабий кўлёзма ёдгорликларини тадқиқ этиш. Ўзбекистон шоир ва ёзувчилари архивини тўплаш ва уларни илмий тавсифлаб нашрга тайёрлаш» мавзуидаги фундаментал илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида мумтоз адабиётда бадиий санъатларни кўллашнинг янги босқичга кўтарилиши омилларини кўрсатиб беришда фойдаланилган (Фан ва технологияларни ривожлантиришни мувофиқлаштириш кўмитасининг 2017 йил 11 январдаги ФТК-0313/29-сон маълумотномаси). Натижада балоғат илми олимларининг «Талхису-л-Мифтоҳ», «Талхису Мифтоҳи-л-улум» ва «Шарҳу талхис» асарлари билан Шарқ халқлари тили ва адабиётининг ҳам амалий, ҳам назарий ривожига қўшган ҳиссаларини аниқ баҳолаш имкони яратилган;

балоғат илмининг мумтоз ўзбек адабиёти мутафаккирлари ижодига кўрсатган таъсирини ёритиш ва тарғиб этиш мақсадида Ўзбекистон миллий телерадиокомпаниясининг «Тошкент» телерадиоканали давлат унитар

корхонаси қошидаги «Тошкент» радиоканалининг «Навоий махзани» номли эшиттиришида тадқиқот натижалари асосида тайёрланган «Навоий ижодида ташбиҳ санъатининг қўлланиши» мавзусидаги интервью эфирга узатилган (Ўзбекистон Миллий телерадиокомпанияси «Тошкент» телерадиоканали давлат унитар корхонасининг 2016 йил 29 декабрдаги 03-222-сон маълумотномаси). Эълон қилинган материаллар бадиий ижод камолотида балоғат илми муҳим ўринга эга эканини далиллаб берган.

Тадқиқот натижаларининг апробацияси. Мазкур тадқиқот натижалари 6 та халқаро ва 7 та Республика илмий-амалий анжуманларида қилинган маърузаларда жамоатчилик муҳокамасидан ўтказилган.

Тадқиқот натижаларининг эълон қилиниши. Диссертация мавзуси бўйича 45 та илмий иш чоп этилган. Шулардан 1 та монография, 2 та ўқув қўлланма, 42 та илмий мақола, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Олий аттестация комиссиясининг докторлик диссертациялари асосий илмий натижаларини чоп этиш тавсия этилган илмий нашрларда 14 та мақола, хусусан, 13 та республика, 1 та хорижий журналларда нашр этилган.

Диссертациянинг тузилиши ва ҳажми. Диссертация таркиби кириш, тўрт боб, хулоса ва фойдаланилган адабиётлар рўйхатидан иборат бўлиб, ҳажми 250 саҳифани ташкил этади.

ДИССЕРТАЦИЯНИНГ АСОСИЙ МАЗМУНИ

Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги ва зарурати асосланиб, тадқиқотнинг мақсади ва вазифалари, объекти ва предмети аниқланган. Тадқиқотнинг Ўзбекистон Республикаси фан ва технологиялар ривожланишининг устивор йўналишларига мослиги кўрсатилиб, унинг илмий янгилиги ва амалий натижалари баён этилган. Олинган натижалар асосида тадқиқотнинг назарий ва амалий аҳамияти очиқ берилган. Тадқиқот натижаларининг амалиётга жорий қилиниши, ишнинг апробацияси, натижалари, эълон қилинган ишлар ва диссертациянинг тузилиши бўйича маълумотлар келтирилган.

Диссертациянинг «**Балоғат илмининг илмий-назарий мазмуни ва унинг ўрта асрлардаги такомилли**» деб номланган биринчи бобида «балоғат» («بلاغة»), «фасоҳат» («فصاحة»), «баён илми» («علم البيان») ва «далолат» («دلالة») тушунчалари мазмуни, маъоний илмида («علم المعاني») калом («كلام») ни ҳолатга мослаш хусусиятлари, бадиъ илмида («علم البديع») бадиий санъат турлари илмий манбалар асосида ўрганилган. Бу бобда балоғат илмининг тараққиётида ўрта аср олимларининг ўрни масаласини ёритишга эътибор қаратилган. Шу сабабли унда араб филологиясида балоғат илмининг шаклланиши, Абдулқоҳир Журжоний¹⁵ ва Юсуф Саккокийнинг¹⁶

¹⁵ Тўлиқ исми: 'Abu Bakr 'Abdulqāhir bin 'Abdurrahmān bin Muḥammad al-Jurjāniy – أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد الجرجاني.

балоғат илми асосчилари сифатидаги хизматлари, Жалолиддин Қазвиний¹⁷ ва Саъдуддин Тафтазонийнинг¹⁸ балоғат илми таҳсилига қўшган ҳиссаси, форс ва туркий тилларда яратилган балоғат илмига доир асарларнинг умумий тадқиқи ўрин олган.

Олимлар қадимдан тилнинг табиати ва тил орқали фикрни ифодалаш усулларини ўрганишга катта эътибор берганлар ва унга оид махсус фанлар тизимини яратганлар. Бундай тизим Шарқда «адаб илмлари»¹⁹, Ғарбда «филологик фанлар» деб аталган. Ўрта асрларда адаб илмлари тизимидаги маъоний ва баёнга бадиий санъатларга оид бадиъ илми ҳам қўшилиб балоғат илмини ташкил қилган.

«Балоғат» сўзидан илмий истилоҳ сифатида сўзловчининг каломни ўз ўрнида ва тегишли ҳолатда қўллай олиш ҳамда шу талабларга жавоб берувчи маъно аниқлигига эга, осон тушуниладиган, равон айтиладиган, ёқимли эшитиладиган ва морфологик қоидаларга мос тушадиган сўзлардан ташкил топган, яъни фасих жумлаларни сўзлай билиш маҳорати тушунилади.

Балоғатга оид асарлар «фасоҳат» тушунчасига изоҳ бериш билан бошланади. Араб тилида балоғатли калом, аввало, шу тилда кечадиган тил ҳодисалари ва қонуниятларига мос равишда тузилиши ва бу унинг шаклий ва маъновий гўзаллигини таъминлашга хизмат қилиши керак. Бу – тилга эстетик муносабатда бўлиш шартларидан бири ҳисобланади. Тил эстетикасининг ўзи ҳам каноник²⁰ санъатнинг ички қонунлари билан боғлиқ бўлиб, фасоҳатли калом тузиш шартлари шу қонунларга бўйсунди.

Балоғат илми уч таркибий қисмдан иборат: илму-л-баён – мақсадни изоҳлаш ва тушунтириш учун гапни турли воситалар билан ифодалаш қоида ва усуллари илми; илму-л-маъоний – таъбирни воқелик ва мақсадга мувофиқ тарзда тузиш услублари ҳақидаги илм; илму-л-бадиъ – сўз санъати илми.

Ўрта аср Шарқ олимлари тилнинг В.Гумбольдт аниқлаганидек «алоқа воситаси», А.А.Потебня каби «фикр формаси», О.Есперсен сингари «инсоннинг фикр ва туйғуларни намоён қилишга қаратилган фаолияти», «жамият маҳсули бўлиб, ижтимоий ҳодиса» каби коммуникативлик

¹⁶ Тўлиқ исми: 'Abu Ya'qūb Yūsuf bin 'abi Bakr Muhammad bin 'Aliy as-Sakkākiy al-Hārazmiy – أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد بن علي السكّكي الخوارزمي.

¹⁷ Тўлиқ исми: Jalāl ad-dīn Muḥammad bin 'Abdurrāḥmān al-Qazwiniy – جلال الدين محمد بن عبد الرحمن القزويني

¹⁸ Тўлиқ исми: Sa'd ad-dīn Mas'ūd bin 'Umar bin 'Abdullāh at-Taftāzāniy – سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني

¹⁹ «Адаб» истилоҳи ҳақида қаранг: Фильштинский И.М. Арабская классическая литература в средние века. Арабская литература VIII-IX веков. – М., 1978; Исломов З.М. Махмуд Замахшарийнинг «Муқаддиму-л-адаб» асарининг қўлзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни. Филол.фан.док.... дисс. автореферати. – Тошкент, 1998; Мухтаров Т.А. Новелла в классической арабской литературе. – Ташкент: Узбекистан, 2003; Рустамий А. Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий олами. – Тошкент: Navro'z, 2014. – Б. 41-43; ص. 414. محيي الدين عبد العزيز محمد. 2010. مسكيلياني للنشر. بن صوف، مجدي. لم الادب عند السكّكي. مسكيلياني للنشر. 2010. ص. 414. مفهوم علم الادب عند السكّكي و اجراءاته المتهجية. الجامعة المنيا. 1995. ص. 414.

shamela.ws.; «كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم • الموقع الرسمي للمكتبة الشاملة»: علوم عربية/أبجد-العلوم-لصديق-حسن-خان-1890-се-خان-https://lisaan.net/abjad-al-uloom-by-siddiq-hasnan-khan-d-1890-се-خان-https://ar.wikipedia.org/wiki/علوم_عربية/أبجد-العلوم-لصديق-حسن-خان-1890-се-خان-https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BD).

²⁰ «Канон» сўзи грек тилидан ўзлаштирилган истилоҳ (ғарбий сом тилларида «қамиш» маъносига «qānoeh/kānu» сўзидан келиб чиққан). Фанда илмий билимларга асос бўлган, ўзгармайдиган анъанавий қонун, меъёр ва усуллар мажмуи тушунилади (https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BD).

хусусияти ва Ф. де Соссюр қарашларига мос равишда «фикрни ифодаловчи белгилар тизими», Г.Эггинхаус айтганидек «шартли белгилар тизими», Ф.Кайнц сингари «белгилардан иборат тузилма (структура)» каби моддий жиҳатларини яхши билганларини таъкидлаш лозим.

Балоғат тизимини лафз (لفظ), калом (كلام), маъно (معنى), ибора (عبارة), ҳолат (حال), сўзловчи (متكلم), мурожаат қилинаётган шахс (مخاطب) кабилар ташкил қилади. Бу тизим таркиби балоғат илмида нутқ масаласи калом чегарасида ўрганилишини кўрсатади.

Калом (كلام) – арабча сўз бўлиб, «боғланган сўзлар; гап, жумла; нутқ, гап-сўз» каби луғавий маъноларга эга. Истилоҳда: энг катта фонетик бирлик, шу билан бирга мулоқот бирлиги сифатида нутқнинг энг кичик мустақил бўлаги. Унинг истилоҳий маъносига бир неча таъриф берилган. Шулардан энг машҳурлари – «Калом сўзловчи ихтиёр қилган маълумотни етказишга мўлжалланган тугал маънога эга мураккаб лафз»²¹ ёки «Калом – маънонинг лафз ёки лафзлардан таркиб топган нутқий шакли». Калом тўрт шартга асосланган: у лафз, яъни алифбодаги товушлардан иборат бўлиши, ҳақиқатан²² ёки тақдиран²³ икки ёки ундан ортиқ калима (сўз)дан ташкил топиши, муфид (тугал маънога эга бўлиши) ва каломдаги лафзлар маъноларга ишора (далолат) қилиши лозим²⁴.

Абдулқоҳир Журжоний XI асрда каломнинг қуйидаги муҳим хусусиятларини белгилаб берган: 1. «Маънонинг томири лафзлар бўлиб, бу лафзларнинг вазифаси маънога хизмат қилишдан иборат». Бу қараш В. Гумбольдтнинг тилнинг ички формаси ҳақидаги таълимотида ички форма «сўз орқали ифодаланадиган маънодир» деган фикрига қиёсланса, Журжоний ҳам, В. Гумбольдт ҳам сўзларни маъноларни ифодалаб берувчи восита сифатида эътироф этганларини кўриш мумкин. 2. «Ақл сўзларнинг маъноларини излайди ва маънолар тақозо қилинаётган нарсага мувофиқ тизилади», яъни Журжоний нутқ сўзлардан ҳосил бўлиши ва танланган сўзлар маънони ёритишга хизмат қиладиган тартибда жойлашишини тўғри таъкидлайди. 3. «Тизим синтактик маъноларга риоя қилиши лозим, калом синтактис талаб қиладиган тартибда бўлиши керак». Журжоний В. Гумбольдт назариясига мос равишда «тил сўз ва грамматик қоидалардан иборат» эканини кўрсатиб берган. 4. «Грамматик ибора (термин)ларнинг ўзини билиш шарт эмас, ўша ибораларнинг мадлули, яъни ибора билдирган маънони билиш керак». 5. «Тизим истиора ва мажознинг бошқа турларини талаб қилади», демак, Журжоний истиора ва мажоз кабиларга хос бўлган маъно кўчиш ҳодисасига ҳам катта эътибор берган. У сўз калом тизимидаги ўрни, ўзи боғланиб келаётган сўз маъносидан келиб чиқиб тизимнинг турли бўлақларида турли маънолар касб этиши мумкин эканига ишора қилади.

²¹ متن ألفية ابن مالك، باب الكلام وما يتألف منه. نسخة محفوظة 14 أكتوبر 2017 على موقع واي باك مشين

²² «ḥaqīqatan», бу ерда: сўзнинг каломда иштирок этган ҳолати.

²³ «taqdīr» – лингвистикада эллипс, сўзнинг тушиб қолишига нисбатан қўлланади, «taqdīran» – сўз тушиб қолган ҳолат.

²⁴ <http://www.ahlalhdeth.com/vb/showthread.php?t=98050>

6. «Агар сўзлар бир-бирига боғланмаса, уларнинг тизими ҳам, тартиби ҳам бўлмайди, боғловчилар – усуллар ва ёрдамчи сўзлардир». Журжонийнинг бу фикри В. Гумбольдтнинг «тил формаси система сифатида намоён бўлади, яъни ҳар бир тил элементи, бирлиги бошқа элементга кўра мавжуддир, у билан ўзаро боғлиқдир» каби қарашларига мос келади. 7. «Тизимдан мақсад бир нарсани бошқа нарсага тартибсиз боғлаш эмас, балки уни тузишда маъноларни ёритиш ва бўлақларнинг ўзаро муносабатига эътибор бериш бўлиши керак». Демак, каломнинг таркибий бўлақлари синтактик муносабатга киришгандагина бирор мазмунга эга бўлиши Журжоний томонидан ҳам эътироф этилади.

Ўрта аср филологлари маълумотни нутқ орқали узатиш ва уни қабул қилиш жараёни муваффақиятли кечиши учун маълумот узатувчининг мақсади ва маълумот қабул қилувчининг ҳолатини эътиборга олиш муҳим эканини кўрсатиб берганлар.

Шунингдек, балоғат илмининг бош масалаларидан бири – IX асрда Жоҳиз²⁵ (775-868) «Китобу-л-баён ва-т-табйин» («كتاب البيان و التبیین») асарида келтирган ва Журжоний томонидан ривожлантирилган маъно ва лафз бирлиги назарияси ҳисобланади.

XX аср тилшунослари «Абдулқоҳир Журжонийнинг деконструкция назарияси швейцариялик лингвист Соссюрнинг деконструкция назариясидан олдин мавжуд бўлган»²⁶, «Журжоний ва Н. Хомскийнинг ўхшаш жиҳатлари мавжуд»²⁷ каби фикрлари билан ўрта аср олимларининг тилшунослик соҳасидаги ишларига юқори баҳо бериб келмоқдалар.

Баён илмининг асосини «далолат» тушунчаси ташкил қилади. У лафзий ва лафзий бўлмаган турларга ажратилади. Лафзий далолатнинг вазъий, табиъий ёки ақлий турлари мавжуд. Балоғат илмида фақат вазъий далолат²⁸ ўрганилади.

Тарихий-ижтимоий жиҳатдан балоғат илми ўрта асрларда Қуръон-и Карим тили ва маъноларини тўғри англаш негизида вужудга келган ва ривожланган. Балоғат илмининг таркибий қисмлари араб тили заминида мустақил равишда шаклланиганини академик И.Ю.Крачковский ишончли далиллар билан асослаб берган. У эътиборни ўша даврда араб адабиётига таъсир қилиш эҳтимоли бўлган эрон-сосон ва грек-византия дунёсига қаратади ва «араб поэтикасининг пайдо бўлишига ташқи омил таъсири бўлган, дейиш қийин»²⁹ деган хулосага келади.

²⁵ Тўлик исми: Al-Jāhīz, 'Abu 'Utmān 'Amr bin Baḥr al-Kinānī al-Baṣrī – الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر الكناني البصري

²⁶ Khafagi, Muhammad Abdul Mun'em; Al-Imam Abd Al-Qāhir Al-Jurjānī (1972). Asrar al-Balaghah. Cairo: Maktabet al Qāhira (<https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Abd%20al-Qahir%20al-Jurjani>).

²⁷ Muttaieb, Muhammad Abdul (1995). Mahmoud Ali Makki, ed. Issues of Modernism in the works of Abd-al-Qāhir al-Jurjānī. Egypt: Longman (<https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Abd%20al-Qahir%20al-Jurjani>).

²⁸ вазъий далолат – сўзнинг айнан шу нарса учун тайинлангани тушунилади.

²⁹ Крачковский И.Ю. Ибн ал-Му‘тазз. «Китаб ал-бади‘» // Избранные соч. Т. VI. – М.-Л., 1960. – С. 131–134.

Балоғат илмининг вужудга келишида Жоҳиз «Китобу-л-баён ва-т-табйин» («كتاب البيان و التبيين»), «Иъжозу-л-Қуръон» («إعجاز القرآن»), Абу Убайда³⁰ (в.э. 867) «Мажозу-л-Қуръон» («مجاز القرآن»), Муътаз³¹ (861-908) «Китобу-л-бадиъ» («كتاب البديع»), Маҳмуд Замахшарий³² (1075-1144) Қуръони карим тафсирлари орқали, назарий жиҳатдан тўлиқ шаклланишида Абдулкоҳир Журжоний «Асрору-л-балоға» («أسرار البلاغة») ва «Дало'илу-л-иъжоз» («دلائل الإعجاز»), Юсуф Саккокий «Мифтоҳу-л-улум» («مفتاح العلوم») асарлари билан асосий ўрин эгалладилар.

Балоғат илмини ўқитишда Жалолиддин Қазвинийнинг «Талхису-л-мифтоҳ» («تلخيص المفتاح»), «Изоҳ фи улуми-л-балоға» («إيضاح في علوم البلاغة») ва Саъдуддин Тафтазонийнинг «Шарҳу Талхиси-л-Мифтоҳ» («شرح تلخيص المفتاح») асарлари асосий манбалардан ҳисобланган. Бизнинг давримизгача «Мифтоҳу-л-улум» қўлёзмаларининг кам нусхаси³³, лекин унга ёзилган талхис ва шарҳ қўлёзмаларининг кўпгина нусхалари етиб келган. Уларнинг кўплаб нусхада кўчирилгани ўқув даргоҳларида балоғат илмининг ҳам араб наҳви, сарфи ва бошқа исломий илмлар каби кенг миқёсда ўқитилганидан далолат беради.

Форс ва туркий тилларда балоғат илмига доир асарларнинг энг машҳурлари Муҳаммад ибн Умар Родуёнийнинг (XI аср) «Таржумону-л-балоға» («ترجمان البلاغة»), Рашидиддин Ватвотнинг «Ҳадо'ику-с-сиҳр фи дақо'ики-ш-шиър» («حدائق السحر في دقائق الشعر»), Атоуллоҳ Ҳусайнийнинг «Бадойиъу-с-санойиъ» («بدايع الصنائع»), Аҳмад Тарозийнинг (XIV-XV асрлар) «Фунуну-л-балоға» («فنون البلاغة») асарлари ҳисобланади.

Диссертациянинг «**Тил ва нутқ таъсирчанлигига доир Шарқ ва Ғарб лингвистик назариялари**» деб аталган иккинчи бобида тил структурасида экспрессив, эмотив ва валюнтатив функцияларга доир Ғарб ва Шарқ лингвистик қарашлари таҳлили, халқ оғзаки ижодининг балоғат унсурлари шаклланиши омили сифатида тадқиқи, балоғат илмининг лингвоэстетик камолотда тутган ўрнига доир назарий қарашлар таҳлили, балоғат илмининг стилистика ва риторика билан қиёсий типологияси амалга оширилган.

Маънони ифодалаш жараёнида тил поэтикасини ташкил қилувчи экспрессив, эмотив ва валюнтатив функциялар алоҳида аҳамият касб этади. Мазкур лингвоэстетик функциялар ифодаси Шарқ ва Ғарб адабиётида ўзига хос тарзда намоён бўлади. Бу ўринда мазкур икки мустақил маданий-лингвистик дунёнинг ўз лисоний қадриятлари ва имкониятларини намоён этиш тажрибаси ҳақида сўз кетади.

³⁰ Тўлиқ исми: 'Abu 'Ubayda Ma'mar bin al-Muṣanna al-Baṣriy – أبو عبيدة معمر بن المثنى البصري

³¹ Тўлиқ исми: 'Abu 'Abdullāh al-Mu'tazz bin al-Mutawakkil bin al-Mu'taṣim bin ar-Rašīd al-'Abbāsiy – أبو عبد الله – المعتز بن المتوكل بن المعتصم بن الرشيد العباسي

³² Тўлиқ исми: 'Abu-l-Qāsim Maḥmūd bin 'Umar bin Muḥammad bin 'Umar al-Ḥārazmiy az-Zamaḥṣariy – أبو القاسم – محمود بن عمر بن محمد بن عمر الخوارزمي الزمخشري

³³ Bauden F. Catalogue of the Arabic, Persian and Turkish Manuscripts in Belgium. Volume 1. Handlist Part 1: Universit  de Li ge. – Leiden: BRILL, 2016. – P. 115.

Ўрта аср Шарқ тилшунослигида нутқ фаолияти орқали калом ҳосил бўлиши, калом ҳосил бўлиши учун товушлар кетма-кетлиги маъно касб этадиган тартибда бўлиши шарт деб ҳисобланган. Товушлар кетма-кетлиги ва нутқ тил воситасида амалга оширилиши таъкидланган.

В. Гумбольдт тадқиқотчилар ичида биринчи бўлиб тилнинг маъно ифодалаш имкониятини халқнинг маънавий ҳаёт тарзи, халққа хос ментал хусусиятлар билан узвий боғлайди³⁴. Шу тариқа, маънавий ўзига хослик билан тил тузилиши бир-бирига чуқур сингиб, унинг моҳиятига кириб боради.

И.А.Бодуэн де Куртенэ³⁵ тил бирликлари (фонемалар) ва нутқ бирликлари (товушлар)ни ажратиб кўрсатиб, уларнинг белги асосига қурилган табиатини исботлаб берди.

Ф. де Соссюр³⁶ тилни белгилар тизими деб баҳолар эди. Унинг фикрига кўра, тил белгиси нарса ва унинг номини эмас, балки мазкур нарса англатган маъно ва акустик образни ўзаро боғлайди³⁷.

Ғарбда бадий ва образли нутқ борасида кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган. Л.В.Щерба³⁸ тилнинг эстетик вазифаси муҳимлигини қайд этган ҳолда, мана шу эстетик функциялар таркибига бадий воситаларнинг барча мавжуд турларини киритади. Шу қаторда Р. Якобсон³⁹ ҳам тил стилистикасига оид барча масалаларни тилнинг эстетик функциялари сафига киритади.

Бадий адабиёт тили борасидаги В.В.Виноградов⁴⁰, Г.О.Винокур⁴¹, В.Б.Шкловский⁴² А.М.Пешковский⁴³ каби олимлар томонидан илгари сурилган қарашлар асосида сўзнинг янги семантик ва синтактик муносабатларга киришиши орқали образлилик вужудга келади деб ҳисобланган.

Шарқ олимларидан Ибн Сино ҳам ўз даврида «образли қилиб айтилган сўз киши руҳини ўзига бўйсундирадиган бир ҳолат касб этади»⁴⁴ деб қараган. Ибн Сино шундай дейди: «Араблар шеърни икки мақсадни кўзлаб ёзганлар: уларнинг бири киши руҳига таъсир қилиш, бу билан муайян бир йўналиш ва

³⁴ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 71.

³⁵ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. I, – С. 6-20.

³⁶ Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

³⁷ Мельников Г.П. О типах дуализмов языкового знака // «Научные доклады высшей школы». Филологические науки, 1971, № 5. – С. 54-67; Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш. – Тошкент: Шарқ, 2010.

³⁸ Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 24-39.

³⁹ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975. – С. 193-229. (<http://philologos.narod.ru/classics/jakobson-lp.htm>)

⁴⁰ Виноградов В.В. К построению теории поэтического языка. Учение о системах речи литературных произведений. // Сб. «Поэтика», вып. 3. – Л., 1927. – С. 5-25.

⁴¹ Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа, 1991.

⁴² Шкловский В.Б. Заметки о прозе русских классиков. – М.: Советский писатель, 1953.

⁴³ Пешковский А.М. Лингвистика. Поэтика. Стилистика. Избранные труды. – М.: Высшая школа, 2007.

⁴⁴ Ибн Сино. Шеър санъати. – Тошкент: Фафур Ғулом нашриёти, 1980. – Б. 89.

эмоцияга чоғлаш, ... иккинчи мақсад эса, одамларни таажжубга солиш бўлган»⁴⁵.

Тил бадийлиги тил белгиларининг бирорта ҳам функциясидан ажралмаган ҳолда, уларнинг ўзига хос барча томонларини жамлаб, ягона мақсадга, яъни тилнинг «безаниши»га хизмат қилдиради.

Шарқ олимларининг тил ҳақида «тил – сўзловчининг ички ҳолати ўзидаги барча ҳис-туйғулар ва маҳорат билан бирга муайян шаклга кирадиган рамзлардир» (Журжоний), «араб тили – мажоз тили», «тилнинг асоси – ҳар бир халқ ўз мақсадини ифода қиладиган товушлардир (Абулфатх ибн Жинний)», «тил ижтимоий, маданий жараёнга эга бўлган товушли тузилма бўлиб, унинг ўз белги ва рамзлари бор, у жамиятнинг тарихий ва маданий шарт-шароитидан келиб чиқиб ўсади ва ривожланади» (Абу Наср Форобий)⁴⁶; нутқ ҳақида «инсоннинг кўнглидаги мавжуд ҳис-туйғулар ва истакларни товуш билан ифода қилишдир», «маъқуллар (тушунчалар) билан уларни ифода қилган сўзларга эски файласуфлар “нутқ ва қавл” дейдилар. Рухда мавжуд бўлган ва маъқулларни ифода қилган ички суҳбат “сўз”дир»⁴⁷ (Абу Наср Форобий) каби таърифларни келтирганлар.

Маънони балоғатли калом орқали ифода этиш учун сўз ёки иборалар танлаш сўзловчидан катта маҳорат талаб қилади. Журжоний янги маъно яратиш воситалари сифатида, биринчидан – мажоз, киноя каби кўчма маънога асосланган усулларни, иккинчидан – грамматик-стилистик воситаларни кўрсатади. Буларни Журжоний, ҳақли равишда, маъно доирасида муаллифлик услубини яратишда чексиз манба деб ҳисоблайди.

Бу фикр кейинчалик рус услубшуноси В.В. Виноградов томонидан ўз тасдиғини топди. У бадий асар стилистикасини алоҳида ажратиб, бу йўналишда тилнинг коммуникатив ва эстетик вазифаларининг бирлиги намоён бўлади, яъни маиший, кундалик нутқ элементларининг санъат фактига, асарига ўтиши, айланиши юз беради, индивидуал услублар ҳосил бўлади, деб ҳисоблайди⁴⁸.

В.В. Виноградов бадий асарлар тили ҳақидаги таълимот илмнинг алоҳида соҳаси сифатида стилистика, поэтик нутқ назарияси ва поэтиканинг туташуви, “тўқнашуви”, бирлашуви нуктаси, натижаси деган муҳим хулосага келади⁴⁹. Аслида мусулмон шарқида бадий асар тили ҳақидаги таълимот ғарбдаги каби стилистика ва поэтикага ажралган ҳолда эмас, олим таъкидлаганидек, уларнинг туташуви, бирлашуви нуктаси сифатида XI асрда шаклланган эди.

Бадий тил, табиийки, балоғат илми ўз ичига тил эстетикаси масаласини ҳам қамраб олади. Тил эстетикаси масалалари бадий нутқ назарияси, у эса тил лаконизми, яъни маънони кучайтириш ва шаклни ихчамлаштириш каби

⁴⁵ Ибн Сино. Шеър санъати. – Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1980. – Б. 101.

⁴⁶ عناصر اللغة العربية و خصائصها. ص. 1/مكتبة شاملة

⁴⁷ Абу Наср Форобий. Илмларнинг таснифи. Таржимон Н.Раҳим. – Тошкент: «Navro‘z», 2016. – Б. 23, 65.

⁴⁸ Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Фан ва технологиялар маркази. 2010. – Б. 126.

⁴⁹ Ўша асар. – Б. 126.

назарияларни келтириб чиқаради.

Балоғатнинг маъоний илмидаги ийжоз усули маънони кучайтириш ва шаклни ихчамлаштиришни таъминлашга қаратилган. Кейинги асрларга келиб ғарбда бу масаланинг тадқиқи анча чуқурлашди. Л. Блумфильд (1887-1949) дистрибуция тушунчасига асосланган дескриптив лингвистикани бошлаб берган. Дистрибуция – маълум тил бирлиги қўлланиши мумкин бўлган ва қўлланиши мумкин бўлмаган доиралар (контекстлар) йиғиндиси, яъни гап қисмларининг бир-бирига нисбатан жойлашиши асосида тил бирлигининг ўрни, тартиби, бирикиши каби хусусиятларидир⁵⁰. Бу масалаларга маъоний илмида эътибор қаратилган. Масалан, эга ва кесимнинг гапнинг турли ўринларида келиши, тушиб қолиши мумкин ёки мумкин бўлмаган ҳолатлари чуқур таҳлил қилинган.

Балоғат илмида нутқда эшитувчи, гапирувчи, улар психологик мувозанатининг борлигига оид қарашлар маъоний бўлимида ўз ифодасини топган.

Ғарб тилшунослигида филологик жиҳатдан нутқнинг поэтик имкониятлари ва хусусиятларини адекват ва тўлақонли англаш эҳтиёжи унинг прагматик хусусиятларини аниқ белгилаш, нутқ бадиийлигида иштирок этувчи мавжуд воситаларнинг поэтик матнда тутган ўрни ва аҳамияти, нутққа таъсир кучини белгилаш билан узвий боғлиқ бўлиб, уларни аниқлаш эҳтиёжи лингвистика ва поэтик нутқ кесишмасида янги соҳалар, жумладан лингпоэтика, лингвориторика ва лингвостилистика кабиларнинг вужудга келиши учун замин ҳозирлади⁵¹.

Шарқда тилнинг бадиийлиги, тил жозибаси, демак, тилнинг шахс ҳиссиётлари асосида турган эмоционал-экспрессив, эмотив, валюнтатив функциялари мажмуасини ўрганиш бўйича мавжуд лингвистик қарашлар тизими балоғат илми таркибида ўз аксини топган.

Балоғат илми ўз ичига олган масалалар – мақсадни изоҳлаш ва тушунтириш учун гапни турли воситалар билан ифодалаш қоида ва усуллари баён илмида, таъбирни воқелик ва мақсадга мувофиқ тарзда тузиш услублари маъоний илмида ва сўз санъати бадиъ илмида ўрганилади. Шу нуқтаи назардан балоғат илмига лингвистик жиҳатдан грамматика, лексика, стилистика каби соҳаларга оид билим, малака ва кўникмаларни ўзида мужассам этган, нутқнинг жозибали ва таъсирчан бўлишининг грамматик, лексик ва стилистик омилларини ўзида бирлаштирган ва бадиий нутқни тўғри ташкил қилиш амалиёти, тил моҳиятини тушунтириш илми деб қараш мумкин.

А.Б.Куделиннинг фикрига кўра, араблар поэтикаси ва тил бадиийлиги масалаларини европача тушуниш ва англашга кўп уринилди. Бунинг оқибатида ўрта асрлар Шарқ поэтикаси, стилистикаси, риторикаси ва бадиий тил хусусиятларини англамаслик, уни нотўғри талқин қилиш ҳамда классик

⁵⁰ Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Фан ва технологиялар маркази. 2010. – Б. 113.

⁵¹ Липгард А.А. Лингпоэтика, лингвостилистика, лингвориторика. – М.: Московский лицей, 1999.

араб поэзиясининг эстетик моҳиятини «пастга уриш» ҳолатлари вужудга келди⁵². Аслида эса, балоғат илми араб поэтикаси таркибидаги тил ва нутқнинг бадиий амалиёти, унинг тузилиши, воситалари, усуллари борасидаги яхлит ва комплекс билимлар мажмуи бўлиб, балоғат илмини эгалламасдан туриб, араб-мусулмон халқларининг поэзияси, прозаси, бадиий адабиёти, фольклори ва оддий халқ нутқини англаш ўзига хос қийинчиликлар туғдиради ва нотўғри англаш вазиятларини вужудга келтиради.

Д.В. Фролов⁵³ араб филологиясининг уч манбаини кўрсатади. Булар – Куръон, қадимги араб поэзияси ва араб тилидир. Улар мажмуи классик араб филологиясининг тузилишини белгилаб берган.

Дастлаб балоғат илми таркибий қисмлари бир-биридан ажралган ҳолда эди. Юсуф Саккокий «Мифтоҳу-л-улум» асарида балоғат илмини яхлит ҳолга келтирган⁵⁴. Бу асар ўзидан кейинги авлодлар учун каноник эталон ролини ўйнай бошлаган, шу боис Саккокий давридан кейин яшаган олимларнинг барчаси олим ўрнатган қоидаларга асосланганларини қайд этадилар.

М.Г. Кулиеванинг фикрича, Юсуф Саккокий мазкур асари билан балоғат илмини «танқидий эстетик аспект»дан «мантикий грамматик йўналиш»га олиб ўтган⁵⁵. Шунини таъкидлаш жоизки, Юсуф Саккокий балоғат илмининг на фақат мантикий грамматик мазмунини ишлаб берган, балки у балоғат илми таркибига илми бадиъни ҳам киритиб, унинг мукамаллигини таъминлади, араб тилининг эмоционал-экспрессив, эмотив, валюнтатив функциялари мажмуасини ўрганиш бўйича мавжуд лингвистик қарашлар тизимини яратиб берди.

Тил структурасида экспрессив-эмотив ва валюнтатив функцияларга доир қарашлар Ғарб ва Шарқ лингвистик таълимотлари таркибида энг қадимги даврлардан бошлаб ўзига хос тарзда юзага келган ҳамда такомиллашиб борган.

Ғарб олимлари балоғат илмини «риторика» ёки «стилистика» деб атайдилар. Уларнинг умумий хусусиятлари – маънони аниқ ифодалашга хизмат қиладиган, тингловчида қизиқиш уйғотиб, осон ўзлашадиган жумла шаклига келтириш бўлса, фарқ қилувчи хусусиятлари – уларнинг таркибий қисмлари, маънони ифодалаш усуллари (сўз, рамзий белгилар, имо-ишоралар орқали ва ҳ.к.), қўлланиш доираси ва бошқа жиҳатларидир. Шу билан бирга Ғарб арабшунослигида балоғат илми ва хитоба, яъни ваъзхонлик ҳам кўп ҳолларда фарқланмайди ва балоғат риторика деб юритилади. Ғарб филологиясида балоғат илмининг айнан муқобили мавжуд эмас.

⁵² Куделин А.Б. Концепция канона в средневековой арабской поэтике. Дисс. ... докт.филол.наук. – М., 1984.

⁵³ Фролов Д.В. Арабская филология: Грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. – М.: Языки славянской культуры, 2006.

⁵⁴ حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الطبعة الخامسة. دار الكتاب العربي بمصر. 1953 م. ص. 8.

⁵⁵ Кулиева М. Вопросы теории арабской литературы на основе «Мифтах ал-улум» Ас-Саккаки. Дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983.

Диссертациянинг «**Араб тилшунослигида маъоний илмига хос назарий қарашлар**» номли учинчи бобида каломнинг хабар (خبر) ва иншо (إنشاء) хусусиятлари талқини, муснад (مسند) ва муснад илайҳи (إليه) муносабатлари ва уларнинг ифодаланиш тарзи, қаср (قصر) усулининг маъно хослаш хусусиятлари, фасл (فصل) ва васл (وصل) усулларида стилистик ва семантик боғланиш тартиби, маънони ийжоз (إيجاز), итноб (إطناب), мусовот (مساواة) усулларида шакллантириш хусусиятлари балоғат илмига оид қарашлар асосида тадқиқ қилинган.

Каломнинг хабар ва иншо турларга бўлиниши маъоний илмида кўриладиган дастлабки масаладир. Хабар – рост ёки ёлғон маълумотни билдирган калом бўлиб, у берилган маълумотнинг воқеликка мос келиши ёки келмаслиги билан аниқланади. Маъоний илмида хабарнинг қариналар орқали ифодаланиши ва каломнинг шаклига кўра мақсадлари тасниф қилинган. Масалан: раҳм-шафқат исташ – *إِنَّ فَقِيرَ إِلَى عَفْوِ رَبِّي*. (Мен Раббимнинг кечирishiга мухтожман).

Маъоний илмида калом фойдали бўлиши учун керакли микдорда бўлиши, яъни кўпайиб кетмаслиги ёки мақсад ифодаланмайдиган даражадан кам бўлмаслиги зарурлиги масаласи ҳам кўрилади. Бу «*al-ifṣāḥ wa-l-bayān*» («аниқ баён қилиш») дейилади⁵⁶.

Каломнинг иншо турига шундай таъриф берилади: «рост ёки ёлғон ҳукми берилмайдиган калом»⁵⁷. Масалан: *أَغْفِرُ* (кечир), *إِرْحَمُ* (раҳм қил) кабиларда уларни айтган кимсага нисбатан «рост айтди» ёки «ёлғон айтди», деб бўлмади. Кейинчалик хабарнинг рост ёки ёлғон бўла олиши ва бу хусусият буйруққа хос эмаслиги Ғарб тилшуноси Р. Якобсон⁵⁸ томонидан XIX асрда ўрганилган. У буйруқ гаплар хабар гаплардан тубдан фарқ қилиши, хабар рост ёки ёлғон бўла олиши, буйруқ ундай эмаслигини айтиб ўтади. Маъоний илмида иншога буйруқдан ташқари сўроқ, истак, ундов мазмунидаги гаплар ҳам киритилади.

Маъоний илмида каломнинг муснад илайҳи ва муснад рукнлари ва уларнинг хоссалари ҳақида тўлиқ маълумот берилади. Жумладан, муснаднинг хабар, феъл, феъл номи, *ʾaḥbāru-n-nawāsiḥ* (أخبار النواصيخ – *kāna* ва унга ўхшашлар, *ʾinna* ва унга ўхшашларнинг хабарлари), феълнинг ўрнида келувчи масдар (مصدر) билан ифодаланиши, зикр қилинган, ҳазф қилинган, аниқ ёки ноаниқ, олдин ёки кейин келиш ва бошқа ҳолатлари мавжуд.

маъоний илмида талабсиз иншо ҳам, талабий иншо ҳам маъноларига кўра тасниф қилинган, уларнинг тавсифлари ва керакли маънони ифодалашда қўлланадиган лафзлар батафсил келтирилган. Керакли ўринларда уларнинг морфологик жиҳатлари (вазн тури, феълнинг жазм ва насб ҳолатлари) ҳам таъкидланган.

⁵⁶ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني و البيان و البديع. بيروت-لبنان. 2004. ص. 67.

⁵⁷ أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 84.

⁵⁸ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975. (<http://philologos.narod.ru/classics/jakobson-lp.htm>)

Қаср усулида сўзловчининг мақсади, хосликнинг ҳолати, тингловчининг ҳолати ва хослаштириш йўллари эътиборга олинади ва улар ўз навбатида турларга бўлиб ўрганилади. Балоғат илми олимлари қасрнинг ифодаланишида гап бўлаги ўрнининг ўзгариши, инкор-тасдиқ юкламалари ва боғловчиларнинг қўлланиш ўринларини ҳам ўрганганлар.

Маъоний олимлари кетма-кет келган икки жумланинг иккинчиси аввалгисига баъзан маъно жиҳатдан боғланган (mawṣūl – موصول), баъзан боғланмаган (mafṣūl – مفصول) ҳолатда бўлиши мумкинлигини таъкидлаб, фасл ва васлни балиғ усуллардан деб ҳисоблаганлар. Фасл усулида жумлаларни бирор лексик восита орқали боғлаш мумкин эмас. Масалан: قَالَ يَا نُوحُ إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ أَهْلِكَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَيْرُ صَالِحٍ [У зот: «Эй, Нух! У сенинг аҳлингдан эмас. Албатта, у (унинг қилгани) яхши иш эмас» (МА 11/46, 227)]. Бу усул маъно жиҳатдан яхлит ёки бир-бирига мос ва боғланган жумлалар, ихтилофли жумлалар, кейингиси олдингисига мустаҳкам боғланган жумлаларга нисбатан қўлланади.

Балоғат илми олимлари бирор маънони нутқ орқали ифодалашда уни тўғри таъбир қилиш учун ийжоз, итноб, мусовот усулларида бири танланиши лозимлигини аниқлаганлар ва уларнинг хусусиятларига батафсил тўхталганлар.

Диссертациянинг «**Балоғат илмида лингвопоэтик воситалар тавсифи**» деб номланган тўртинчи бобда балоғат илмига киритилган маъно кўчиши билан боғлиқ тил ҳодисалари, жумладан, маъно кўчишининг лексик-семантик ва метофорик-функционал хусусиятлари, ташбиҳ, киноя ва унинг хоссалари, шунингдек бадий воситалар таснифи ва таркиби масаласи ўрганилган ҳамда уларнинг лингвистик таснифи амалга оширилган.

Баён илмининг таркибига ташбиҳ (تشبيه), мажоз (مجاز), истиора (إستعارة), киноя (كناية) киради. Балоғат илмида ташбиҳнинг рукн (ركن) лари иштирокига кўра саккиз тури, мартабаларига кўра уч тури, маъносига кўра етти тури ишланган.

«Лексик маъно тараққиётига олиб келувчи кўчиришлар, асосан, метафора, метонимия, синекдоха йўллари билан кўчириш. Бу йўллар қоришиқ ҳолатда (метофорик-функционал, метонимия-синекдоха тарзида) ҳам учрайди»⁵⁹. Шарқда бу масалалар балоғат илми таркибида ўрганилади. Маъно кўчишининг лексик-семантик ва метофорик-функционал хусусиятлари мажоз, истиорада ўз аксини топган.

Балоғат илми олимлари ҳақиқат ва мажознинг фарқини «Лафз икки турда қўлланади. Бири истеъмолда ўзгармайди, балки ўзининг ваъзий

⁵⁹ Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б. 21.

асосида қолади. У «ҳақиқат» деб номланади. Иккинчиси, истеъмолда ўзгаради. У «мажоз» деб аталади» деб кўрсатиб берганлар ва уни «араб тили услубларидан бири бўлиб, тилнинг бойлиги, ҳақиқат чегарасидан ҳаёлга ўтиш қудратидир» деб таърифлаганлар.

Нутққа умумий эстетик хусусият бағишлашда «бадий хиссий-таъсирчан лингвистик воситалар тизими»⁶⁰ муҳим манба ҳисобланади. Бадииятнинг ўзига хос жиҳатлари ва бадий адабиётдаги аҳамияти бир қанча замонавий олимлар томонидан тавсиф қилинган⁶¹ бўлса-да, унинг тадқиқотталаб жиҳатлари мавжуд.

Бадий воситалар араб филологиясида балоғат илмининг бадиъ бўлимида ўрганилса, Ғарб филологияси ва улар орқали бугунги кун ўзбек тилшунослигида «стилистик воситалар», «бадий хиссий-таъсирчан лингвистик воситалар тизими», адабиётшунослик соҳасида «бадий санъатлар» ёки «шеърый санъатлар» каби турли номларда ўрганилади. Шунингдек, уларнинг таснифи ҳам Шарқ филологлари таснифидан фарқ қилади. Араб балоғатида бадиъ санъатлар уларнинг санъат ҳосил қилишдаги етакчи жиҳатини эътиборга олган ҳолда лафзий (لفظي) ва маъновий (معنوي) гуруҳларга ажратилган. Ажам халқи лафзий-маъновий турни ҳам киритган. «Лафзий» истилоҳи санъат ҳосил қилишда сўзнинг айнан товуш жиҳати эътиборга олинган, «маъновий» истилоҳи санъат ҳосил қилишда сўзнинг айнан маъно жиҳати эътиборга олинган санъатларга қўлланади. Лекин лафзий санъатларни ҳосил қилишда Юсуф Саккокий таъкидлаганидек, «лафз маънога тобе бўлиши керак».

Бадий нутқни англашнинг муҳим омилларидан бири унинг лингвостилистик ва лингвопоэтик таҳлилини амалга оширишдир. Бундай таҳлилнинг асосини бадий воситалар ташкил қилади. Ўрта аср олимлари буни яхши англаган ҳолда нутқ шаклига хизмат қилувчи ва маънога хизмат қилувчи бадий воситаларни ажратиб кўрсатиб берганлар ва уларнинг моҳиятини аниқ баён қилганлар. Лекин уларнинг лингвистик таснифи мавжуд эмас.

Тадқиқотнинг мазкур бобида араб тили учун фаол бўлган санъат турлари грамматик хусусиятларига кўра Ғарб тилшунослигида ўрганиб келинаётган тасниф асосида таҳлил қилинди. Араб хатида ёзилган бадий

⁶⁰ Сапаева Ф. Н., Абдуллаева Ш. Д. Лексик-стилистик усулларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш муаммолари // Молодой ученый. – Тошкент, 2016. № 9.5. – С. 68-71.

⁶¹ Крачковский И.Ю. Поэзия по определению арабских критиков. Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л., 1956. – С. 52-63; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. Арабская литература VIII-IX веков. – М.: Наука, 1978; Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). – М.: Наука, 1974; Фролов Д.В. Арабская филология: Грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. – М.: Языки славянской культуры, 2016; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983; Кулиева М. Вопросы теории арабской литературы на основе «Мифтах ал-улум» Ас-Саккаки: Дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983; Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ал-улум» Абу Абдуллаха ал-Хорезми. Автореф.дис. ... кан.филол.наук. – Ташкент, 1990; Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане. X-начала XI в. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 214-215; Ибрагимов Н.И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Тошкент: Фан, 1994; Хўжаев М. Чустий лирикасида истиора // Шарқшунослик. 2001. № 2. – Б 3-5; Давлатпур О. Иқтибос санъати // Шарқшунослик. – Тошкент, 2001. № 1. – Б. 27-32.

асарларда шу ёзув хусусиятларидан ҳам гўзаллик намунаси сифатида фойдаланганлар. Натижада график воситаларга оид қоидалар ҳам шаклланган бўлиб, улар ҳам шу таснифга киритилди.

ХУЛОСА

1. Балоғат илми ислом дини вужудга келиб, Қуръон нозил бўлгач, унинг маъноларини аниқ ва тўғри тушунишга бўлган талаб натижасида араб тили доирасида шаклланган ва ривожланган. Фан сифатида исломий илмлар тизимининг адаб илмлари бўлимига киради. Балоғатнинг таркибини маъоний, баён ва бадиъ илмлари ташкил қилади.

2. Ғарб лингвистик таълимоти экспрессив-эмотив ва валюнтатив хусусиятларни тил тузилиши, унинг белги тизимида тутган ўрни, тил белгилари вазифалари қаторида структурализм, психоллингвистика, лингвопоэтика йўналишларида ўрганган бўлса, Шарқда тилнинг таъкидланган функциялари хусусиятлари балоғат илмида маълум даражада акс этиб, айнан тилнинг вазифалари ва бадииятини таъминлайдиган лингвистик воситалар, уларни яратиш қонун-қоидалари ва амалий қўллаш шарт-шароитлари негизида ўрганилган.

3. Балоғат илми маънони фонетик, морфологик, лексик, семантик, синтактик жиҳатдан тўғри тузилган, вазиятга мос келувчи калом шаклида ифода этишни таъминлайдиган Поида ва усулларни ўрганувчи фан сифатида шаклланган.

4. Абдулқоҳир Журжоний балоғатшунос олим сифатида тилнинг тизим экани, унинг таркибий бўлаклари, жумладан, калом ҳам ўз тизимида эга экани, маъно ва шакл бирлиги каби тилшунослик масалаларини ёритиб берди. Юсуф Саккокий балоғат илми таркибига илми бадиъни ҳам киритиб, унинг мукамаллигини таъминлади, араб тилининг эмоционал-экспрессив, эмотив, валюнтатив функциялари мажмуасини ўрганиш бўйича мавжуд лингвистик қарашлар тизимини яратиб берди.

5. Маънони тил орқали тўғри ва аниқ ифодалаш балоғат илмининг бош масаласи бўлиб, маъоний илмида шакл ва мазмун бирлиги, маълумот етказишда маъно бирламчи, ифода иккиламчи қоидаларига амал қилинади. Маъоний илми ўз ичига қисман бўлса-да, тилшуносликнинг энди ривожланиб келаётган тармоқларидан бири психоллингвистикага алоқадор бўлган – сўзловчи ўз мақсадини ифодалашда тингловчининг руҳий, маънавий ва жисмоний ҳолатларини эътиборга олиши лозимлиги каби масалаларни қамраб олгани билан ҳозирги замон тилшунослиги учун аҳамиятлидир.

6. Маъоний илмида гапнинг мақсадга кўра турларини ҳосил қилишда қўлланадиган воситалар, гапни синтактик жиҳатдан тўғри ёки нотўғри тузиш масалалари аниқ ва пухта илмий изчилликда ёритиб берилган.

7. Балоғат илмининг баён ва бадиъга оид бўлимлари ислом минтақаси халқлари тилига ҳам кўчди. Лекин маъонийнинг баъзи масалалари моҳиятан

барча тилларга таалуқли бўлса-да, амалий жиҳатдан фақат араб тилининг грамматик тузилиши ва воситалари билан узвий боғлиқ. Шу сабаб маъоний илми бошқа тилларга ўзлаша олмади. Бу ҳолат табиий равишда балоғат илмининг тўлиқ ўзлашишига монелик қилди. Бундан маълум бўладики, балоғат тизимида ишлаб чиқилган қонун-қоидалар тўлиқлигича фақат араб тилига хизмат қила олади. Ҳозиргача маъонийнинг мазмуни ва вазифасини сақлаган ҳолда ҳар бир тил учун махсус қонун-қоидалар ишлаб келинмоқда.

8. Ғарбда балоғатни риторика ёки стилистикага тенглаштиришга ҳаракат қилинади. Уларнинг умумий хусусияти – фикрни аниқ ифодалашга хизмат қиладиган, тингловчида қизиқиш уйғотиб, осон ўзлашадиган нутқ шаклига келтириш бўлса, фарқ қилувчи хусусиятлари – таркибий қисмлари, маънони ифодалаш усуллари (сўз, рамзий белгилар, имо-ишоралар орқали ва ҳ.к.), қўлланиш доирасининг турлича экани ва бошқалар. Ғарб филологиясида балоғат илмининг айнан муқобили мавжуд эмас.

9. Рус услубшунослигида XIX асрга келиб бадиий асарлар тили ҳақидаги таълимот яратилди ва у илмининг алоҳида соҳаси сифатида стилистика, поэтик нутқ назарияси ва поэтиканинг туташуш нуктаси натижаси деган муҳим хулосага келинди. Аслида мусулмон Шарқида бадиий асар тили ҳақидаги таълимот Ғарбдаги каби стилистика ва поэтикага ажралган ҳолда эмас, уларнинг туташуш, бирлашуш нуктаси сифатида XII асрда шаклланиб бўлган эди. Бу ўрта аср олимларининг бошқа фанлар қатори филология соҳасида ҳам диққатга сазовор ютуқларга эришганларини кўрсатади.

10. Абдулқоҳир Журжоний тил тизими ва тилнинг шакл эканлиги ҳақидаги назарияларни ишлаб чиқди. Балоғат илмида тилнинг алоқа воситаси эканлиги, шакл ва мазмун бирлиги, мазмунни аниқ шакл орқали ифодалаш, лафз ва маъно муносабати масалалари, маънонинг устуворлиги қоидаси; нутқда эшитувчи ва гапирувчи орасида психологик мувозанатнинг борлиги тўғрисидаги қарашлар мавжуд.

11. Бадиий асарлар тили ҳақидаги таълимотга асосланган тил эстетикаси, бадиий нутқ, маъно кўчиши, тил лаконизмига доир қарашлар балоғат илмида турли даражада ўз ифодасини топган.

12. Балоғат илмини эгаллаш халқ оғзаки ижоди намуналари, бадиий, илмий асарлар, Куръон маъноларини тўғри ва аниқ англаш, шу билан бирга эстетик талабларга жавоб берадиган таъсирчан ва сермаъно нутқ яратишда муҳим ҳисобланади.

13. Балоғат илми XIX аср бошларигача барча мусулмон ўлкаларнинг мадрасаларида ўқитилган. Ҳозирги кунга келиб балоғат илмини билмаслик натижасида тилнинг камбағаллашуви ва унинг ифода имкониятларини яхши англамаслик, XX—XXI аср поэзиясида тил деформацияси ва белгилар кризиси каби салбий оқибатларга олиб келмоқда. Бунга қарши чоралардан бири сифатида балоғатшунослик илмий мактабини яратиш, балоғат илми асосларини ўзбек тили нуктаи назаридан ишлаб чиқиш ва ўқитиш лозим.

**SCIENTIFIC COUNCIL AWARDING SCIENTIFIC DEGREES
DSc.26.04.2018.ISI.TAR/F/FIL.57.01 AT INTERNATIONAL ISLAMIC
ACADEMY OF UZBEKISTAN**

INTERNATIONAL ISLAMIC ACADEMY OF UZBEKISTAN

RUSTAMIY SALIMAKHON ALIYBEG KIZI

LINGUISTIC VIEWS IN MEDIEVAL ISLAMIC SCIENCE OF BALĀĠAT

24.00.04 – Eastern classical literature and source study

**CONTENTS OF DISSERTATION ABSTRACT OF DOCTOR
OF SCIENCE (DSc) ON PHILOLOGICAL SCIENCE**

Tashkent – 2018

The theme of the doctoral thesis is registered by Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan in number B2018.3.DSc/Fil39

The doctoral thesis has been carried out at the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The abstract of the dissertation is in three languages (Uzbek, English, Russian (resume)) is placed on the web page www.islam.academy.uz of the Scientific Council and information-educational portal «ZiyoNet» www.ziyo.net.

Scientific consultant: **Ibragimov Nematula**
Akademician, Doctor of Philology, Professor

Official opponents: **Dadaboyev Hamidulla Aripovich**
Doctor of Philology, Professor

Khodjayeva Rano Umarovna
Doctor of Philology, Professor

Siddikova Iroda Abduzuhurovna
Doctor of Philology

Leading organization: Institute of Uzbek language, literature and folklore

Defense of dissertation will take place on « ____ » _____ 2018 at _____ at the meeting of the Scientific Council awarding Scientific degrees DSc.26.04.2018.IsI.Tar/F/Fil.57.01 at the International Islamic Academy of Uzbekistan (address: 100011, Tashkent city, A.Kodiriy Street, 11. Phone number: (99871) 2440056; Fax: (99871) 2440065; e-mail: info@eeau.uz)

Doctoral dissertation could be reviewed in the Information Resource Centre of the International Islamic Academy of Uzbekistan. (Registration number ____). Address: 100011, Tashkent city, A.Kodiriy Street, 11. Phone number: (99871) 2440056.

Abstract of dissertation sent out on « ____ » _____ 2018.
(Protocol at the register № ____ of « ____ » _____ 2018).

A.A.Hasanov
Chairman of the Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of History, Professor

M.M.Muhammadsidikoy
Scientific Secretary of the Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of Political Science

K.P.Sodikov
Chairman of the Scientific Seminar at the Scientific Council awarding Scientific degrees, Doctor of Philology, Professor

INTRODUCTION (the abstract of DSc thesis)

The topicality and relevance of the doctoral theme. In the beginning of 21th century the achievements of scientists from Maverannahr who took an important place in development of the world science in the history of Islam civilization were recognized. «The invaluable heritage that they left in the field of exact sciences and religious scholarship is the intellectual wealth belonging to all mankind»⁶². Therefore «deeply studying, fundamental understanding and widely disseminating of the works written by the thinkers of Islamic world who are considered to be our great ancestries, their invaluable contribution to the development of world civilization takes on special significance. This issue is of significant importance for strengthening the sense of aspiration in the youth to the science and education, correctly understanding and perception of Islamic values and culture in all societies, making the true content and essence of Islamic religion clear to all nations of the world. Along with this, nowadays, arranging of world conferences, international and intercultural interactions for achieving of peace and friendship is also very important»⁶³. In development of world civilization, besides the exact sciences, the sciences of *Qur'ān* including such issues as *tafsīr* (التفسير), *fiqh* (الفقه), *'aqā'id* (العقائد), *'adab* (الأدب) were of a high state. The science of *balāğat* (علم البلاغة) which is one of the sciences of *'adab*, was founded in the early 9th century by Abu Ubayda (728-824) in the work «Majāz al-Qur'ān»⁶⁴ (مجاز القرآن). During the following years this science improved itself and in 12th century a scholarship from Kharezm Abu Yāqub Yusuf as-Sakkākī (1160-1229) joined the sciences *ma'ānī* (علم المعاني), *bayān* (علم البيان) and *badī'* (علم البديع) to a uniform system and called it «the science of *balāğat*». This science is common among Arab, Persian and Turkic people and had been taught as a discipline in the educational institutions of our country until the beginning of 19-20th centuries. The theoretical views of the science of *balāğat* that was taught and studied by our ancestors during several centuries are also topical in the modern linguistics.

In the world, the linguistic views covering theoretical and practical issues concerning the language have developed in the structure of the sciences of *'adab* (علوم الأدب) as a set of multibranch and complex scientific theories like *luğat* (علم اللغة), *ṣarf* (علم الصرف), *nahv* (علم النحو), *balāğat* (علم البلاغة) and its object of study has become the language, linguistic phenomena and the speech as expression of language. The language has been estimated as a system of complex symbols. In the processes of theoretical studies of language phenomena, the Western linguistic schools focused on the communicative, cognitive, nominative and accumulative functions of the language, so in the Western world such fields as sociological linguistics, psycholinguistics, ethno-linguistics and anthropological linguistics have developed. In the medieval Oriental linguistics, scholars were mostly

⁶² Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // Халқ сўзи. – 2017. – 23 декабрь.

⁶³ Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Ислоҳ ҳамкорлик ташкилоти Ташқи ишлар вазирлари кенгаши 43-сессиясининг очилиш маросимидаги нутқи: Тинчлик, маърифат ва бунёдкорлик йўлида ҳамкорлик // Халқ сўзи. – 2016. – 19 октябрь.

⁶⁴ A work devoted to the language and style of the Qur'ān.

interested in emotional-expressive, i.e. valuntative function of language, and the language was deeply investigated as the means of emotional-psychological effect. As a result, theoretical views on the aesthetic effect of the language and its artistic composition served as the basis for creation of the science of *balāğat* in the Arab world. Today, in the world linguistics the interest in the history, structure, significance, meanings of terms, methods of application of artistic means of the science of *balāğat* is increasing. The researchers are faced with the task of developing the scientific foundations of the science of *balāğat*, estimation of its state in the science of 'adab⁶⁵ (علم الأدب), realization of the typology of the sciences of *balāğat* by means of modern methods, the solution of which will serve the comprehension of our ancestors' system of scientific and artistic views.

The reforms of late years being carried out in Uzbekistan served as an important factor in realizing of changes and large projects in religious field as well. In particular, based on the goal of «scientifically and comprehensively deep study of the rich and unique heritage, the belief of which is connected with the religion of Islam, giving an idea of the life and scientific-creative activity of great scholars and thinkers grown up in our country, widely familiarizing our people and the world public with them, arranging of contacts between religions and civilizations in international level, disclosure of the humanistic essence of the religion of Islam, fighting against ignorance by enlightenment, education of the youth in the spirit of humanistic ideas, national pride and honor»⁶⁶ the issue of «investigating of manuscripts and the examples of epigraphy written in Arabic script on various subjects, publication of their original copies as well as their translations into Uzbek and foreign languages with scientific comments and putting them into use»⁶⁷ are included into the tasks related to governmental importance and the prospective strategy of development. The manuscript funds of our country are rich of manuscripts belonging to the science of *balāğat*. This science existed in close connection with the religion of Islam as a single whole linguistic regularity, it was prevalent as a set of criteria and rules of disclosing the artistic expressive potential of language and practical ensuring of the quality of speech. However, integrated and systemic investigation of the content of linguistic views within the framework of *balāğat* has not been realized yet in terms of linguistic phenomena, language fund and the artistic potential of language, and this problem is topical in understanding our ancestors' linguistic-poetical thought.

This research will serve to a certain extent in the implementation of tasks specified in the Decrees of the President of the Republic of Uzbekistan «On the Strategy of Actions for the Further Development of the Republic of Uzbekistan» dated February 7, 2017, No. UP-4947, «On measures of radically improving the

⁶⁵ It is also called 'ulūmu-l-luğati-l-'arabiyya(ti) - علوم اللغة العربية.

⁶⁶ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Ўзбекистондаги Ислон цивилизацияси маркази устави // Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 31-сон, 782-модда; Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 17.01.2018 й., 09/18/23/0576-сон.

⁶⁷ Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-2995- сон «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» Қарори // Халқ сўзи, – 2017. – 25 май.

activity of religious and educational sphere» dated April 16, 2018, No. PF-5416, Resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan «On measures of further improving the system of higher education» dated April 20, 2017, No. PQ-2990, «On measures of further improvement of the system of storage, research and dissemination of ancient written sources» dated May 24, 2017, No. PQ-2995, Resolutions of the Cabinet of Ministers «On Organization of Activity of the Center for Islamic Civilization in Uzbekistan at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan» dated August 2, 2017, No. 572 and other normative-legal acts concerning the field.

Compliance of the research with priority directions of development of science and technologies of the republic. The research was carried out in accordance with the priorities of the Republican Science and Technology Development I. «Ways of Formation and Implementation of the System of Innovative Ideas in the Social, Legal, Economic, Cultural, Spiritual and Educational Development of Information Society and Democratic State».

Review of foreign scientific researches on the topic of the dissertation⁶⁸. Scientific researches aimed at studying of the science of *balāğat* is carried out at a number of leading world research centers and higher educational institutions, including Cambridge University (UK), Indiana University Bloomington (USA), Lund University (Sweden), جامعة الأزهار، جامعة القاهرة (ARE) جامعة بغداد (The Republic of Iraq), دانشگاه تهران (IRI), İstanbul Üniversitesi (Turkey), Sankt-Petersburg State University, Institute of World Literature of RAS, Institute of Oriental Studies of RAS, Institute of Asian and African Studies (Russia), Tajik National University (Tajikistan), Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent State Institute of Oriental Studies, International Islamic Academy of Uzbekistan (Uzbekistan).

As a result of researches dealing with the formation, structure, theoretical bases of the science of *balāğat* in Middle Ages, in particular, the following results are obtained: it is grounded that in Middle Ages the science of *balāğat* was included into the sciences of *Qur'ān*; it is proved that Abdulqāhīr Jurjānī (1009-1078) is the founder of the theory of deconstruction (جامعة الأزهار، جامعة القاهرة); the factors of appearing of the science of *balāğat* such as formation the sciences of *Qur'ān*, Arabic grammar, the necessity of interpretation of the meanings of the *Qur'ān* on scientific basis have been disclosed (Institute of World Literature of RAS, Institute of Oriental Studies of RAS, International Islamic Academy of Uzbekistan); such factors of creating artistry in literary works as the regularities of *balāğat* and the bases of correctly organizing of the text have been elucidated (University of Cambridge, Lund University, Indiana University Bloomington, Sankt-Petersburg State University); the typology and peculiarities of literary arts

---

⁶⁸ The review of foreign scientific researches on the topic of the dissertation is prepared based on – <https://www.cam.ac.uk/>, <https://www.indiana.edu/>, <https://www.lunduniversity.lu.se/>, www.azhar.edu.eg/, <https://cu.edu.eg/ar>, <http://www.uobaghdad.edu.iq>, <http://ut.ac.ir/en>, www.istanbul.edu.tr, <https://spbu.ru/>, <http://imli.ru/>, <https://www.ivran.ru/>, <https://www.msu.ru/info/struct/dep/isaa.html>, <http://philol.tnu.tj/KafZabAdMToj.htm>, <http://navoiy-uni.uz/uz-k> and other sources.

have been theoretically grounded (Istanbul University, Tajik National University); the language of belles-letters has been described on the bases of the principles of the science of *balāghat* (دانشگاه تهران, جامعة بغداد, Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Tashkent State Institute of Oriental Studies).

In the world in the field of Arabic linguistics that is considered to be one of the sciences of *Qur'ān* a number of researches on disclosing the theoretical bases of the science of *balāghat* concerning language and artistry is being carried out in the following priority areas: creation of scientific and critical texts of manuscripts belonging to the science of *balāghat*; description of the language and artistic peculiarities of the *Qur'ān* according to the methods of the science of *balāghat*; proving of the effect of the science of *balāghat* on the creative works of masters of the classical oriental literature; description of literary arts; elucidation of the language and style peculiarities of classical works written in Arabic, Persian and Turkic languages.

Degree of knowledge of the problem. From the earliest times, in particular, in the East in the period before and after Islam, together with this, in the period of the Western Renaissance, in Russia in the 17-19th centuries there were created theories related to the artistic peculiarities of language⁶⁹. In the second half of the 19th century theoretical views on poetic language and its constant elements, foundations of historical poetry, and in the 20th century, the problems of linguistic poetics were studied from different viewpoints⁷⁰. There have been partially investigated some problems relating to the fundamentals of insuring the artistry in speech of medieval scholars, the influence of Arab literature on the Persian and Turkish peoples' literature and literary relations⁷¹.

---

⁶⁹ Aristotle (ancient period); G.G.Trissino, T.Takko, J. Scaliger, N. Boileau (the period of Western Renaissance) .V.K.Trediakovskiy, A.P.Sumarokov, M.V.Lomonosov (17-19th centuries); Ibn Qutaiba, Qudama ibn Ja'far, Ibn al-Mu'tazz (9-10th centuries), Abu al-Faraj al-Isfahoniy, Ahmad Taroziy (14-15th centuries), Atoulluh Husainiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy (15-16th centuries) and others.

⁷⁰ V.A.Potebniya, A.N.Veselovskiy, V.V.Vinogradov (19th century); M. Bourne, R. Barthes, F. Garcia Lorca, V.P.Grigoriev, J.M.Lotman, J.N.Tinianov, M.F. Foucault, R.O. Jakobson, V.B.Shklovskiy (20th century).

⁷¹ Ахвледиани В. Арабское языкознание средних веков. Сб. История лингвистических учений (Средневековый восток), – Л.: Наука, 1981; Брагинский И.С. Опыт исследования элементов научного поэтического творчества в памятниках древней и средневековой таджикской письменности. Автореф. дис. ... док. филол. наук. – М., 1954; Бертельс Е.Э. Избранные труды. История литературы и культуры Ирана. – М.: Наука, 1988; Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – М.: ИВЛ, 1960; Кариев У.З. Лексикографическое произведение Замахшари «Ал-фа'ик фиғариб ал-хадис» // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент: Фан, № 12. 1971; Османов М.-Н.О. Стиль персидско-таджикской поэзии IX-X вв. – М.: Наука, 1974; Саттарзода А. Рудаки и проблема изучения художественного стиля в поэзии. Иран-наме, – Алматы: Центр по изучению культуры Ирана и Центральной Азии при Национальной библиотеке Республики Казахстан. №2, 2010, – Б.143-146; Саттарзода А. Аристотель и таджикско-персидская литературная мысль (IX-XV вв.). – Душанбе: Адиб, 2002; Мусульманкулов Р.М. Персидско-таджикская классическая поэтика (VII-XV вв.). – М.: Наука, ГРВЛ, 1989; Абдусаттор А. Таъсири адабиёти араб ба шеъри асри XI форсу тоҷик (аҳди Ғазнавиёни аввал). Рисола барои дарёфти дараҷаи илми доктори илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2002; Мардони Т.Н. Влияние арабской поэзии на творчество таджикских-персидских поэтов IX-XII веков. Дисс. ... докт. филол. наук., – Душанбе, 2006; Мардони Т.Н. Арабско-таджикские литературные связи. – Душанбе: Ирфон, 2006; Загидуллина Д.Ф. Влияние средневековой арабской и персидской науки балягать на татарское литературоведение // Учен. Зап. Казан. Ун-та. Сер. Гуманит. Науки, 2008. Т. 150, Кн. 8. – Казань. – С. 50.

The peculiarities of works relating to the science of *balāġat* have been described in terms of source study and textual criticism by such scientists as A.Hindawi, A. Matlub, A. Mehran, H. Gibb, Sh. Pella, F. Khanna, M. Mutakhkhari, A. Jarim, M. Amin, H. Awniy, S. Sasa, A.Hashimiy, A. Hajjar, C. Brockelmann, W. Smyth, J. Wansbrought, J. Monrou, F. Hallden, A. Hayitmetov, Z.M.Islamov⁷².

In researches conducted by I.Yu.Krachkovskiy, A.E.Krimskiy, I.M.Filshtinskiy, B.Ya.Shidfar, M.G.Kulieva A.B.Kudelin, D.V.Frolov, M.S.Kiktey, V. Kaskel, I. Abdullaev, N.I.Ibragimov, T.A. Mukhtarov, R.U.Xodjaeva, M.N.Tashkuzieva, Sh.G.Shamusarov, M. Ziyavuddinova, A.S.Kahharov⁷³ the principles worked out in the Middle Ages about the artistic features of the Arabic language have been analyzed in harmony with modern ideas.

---

⁷² <http://booksandjournals.brillonline.com/content/journals/10.1163/1877837292x00088> Smyth W. Some quick rules ut pictura poesis: the rules for simile in «Miftah al-ulum» // Oriens. 1992. Vol. XXXIII. – P. 215-229; <https://books.google.com/books?isbn=0415185726> Wansbrought J. Arabic rhetoric and Qur'anic exegesis. BSOAS 31 (1968). 470-85 (on laff wa-nashr). Encyclopedia of Arabic Literature, Том 2. – London and New York, 1998. – P. 662; Монроу Дж. Т. Устный характер доисламской поэзии. Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных ученых. – М.: Наука, 1978; Hallden Ph. Rhetoric // Medieval Islamic Civilization. Encyclopedia. Editor Josef W. Meri. – New York, 2006; <https://books.google.com/books?isbn=0415185726> Matlub A. Al-Kazwini wa-shuruh al-Talkhis. – Baghdad. 1387/1967. Encyclopedia of Arabic Literature, Том 2. – London and New York, 1998. – P. 440; <http://www.iranicaonline.org/articles/bayan-a-noun-common-to-arabic-and-persian-meaning-statement-exposition-explanation> Mehren A. F. Die Rhetorik der Araber. – Copenhagen and Vienna, 1853. – P. 20-42; Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. Bd 1–2. Weimar: Verlag von Emil Felber, 1898–1902. Bd 1. – 528 S.; Brockelmann C. Geschichte der Arabischen Litteratur. Sb. 1–3. – Leiden: E. J. Brill. Sb. 1. 1937; Гибб Х.А.Р. Арабская литература. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1960; Пелла Ш. Вариации на тему адаба // Арабская средневековая культура и литература. Сборник статей зарубежных ученых / сост. и предисл. И.М. Фильштинского. – М.: Наука, 1978. – С. 60–76; Аль-Фахури Ханна. История арабской литературы. – М.: Изд-во Иностранной литературы, 1959; Исломов З.М. Махмуд Замахшарийнинг «Мукаддамату-л-адаб» асаридаги туркий феъллар тахлили. Фил. фан. ном. ... дисс. автореферати. – Тошкент, 1993; Ҳакимжонов М.Ю. Махмуд Замахшарийнинг «Мукаддамату-л-адаб» асаридаги арабча-туркийча сўзликнинг лексикографик тахлили (исмлар), Фил. фан. ном. ... дисс. автореферати. – Тошкент. 1994; Шайх Аҳмад Тарозий. Фунуну-л-балоға. А.Ҳайитметов нашрга тайёрлаган. – Тошкент: Хазиана, 1996; Мутаххари М. Краткий экскурс по «Нахдж ал-балага». – СПб: Петербургское Востоковедение, 2010;

أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد السكاكي. مفتاح العلوم. تحقيق الدكتور عبد الحميد هندواي. دارالكتب العلمية، بيروت. 2000؛ على جارم، مصطفى أمين. البلاغة الواضحة. البيان. المعاني. البديع. القاهرة. 1999؛ حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الطبعة الخامسة. دار الكتاب العربي بمصر. 1953؛ صالح ساسه. المنجد في الإعراب و القواعد و البلاغة و العروض. دار الرائد للطباعة و النشر؛ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني و البيان و البديع. بيروت-لبنان. 2004؛ أحمد محمد الحجار. الإفصاح عما تضمنته الإيضاح من مباحث البيان. دار الإتحاد العربي للطباعة. القاهرة. 1973.

⁷³ Крачковский И.Ю. Ибн ал-Му‘тазз. У. «Китаб ал-бади‘» // Избранные соч. Т. VI. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 179–246; Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. – Т. 2. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1956; Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX – начало XX в. – М.: Наука, 1971; Фильштинский И.М. Арабская классическая литература. – М.: Наука, 1965; Фильштинский И.М. История арабской литературы X–XVIII века. – М.: Наука, 1991; Шидфар Б.Я. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). – М.: Наука, 1974; Кулиева М. Вопросы теории арабской литературы на основе «Мифтах ал-улум» Ас-Саккаки: Дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика (вторая половина VIII–XI век.). – М.: Наука, 1983; Фролов Д.В. Арабская филология: Грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. – М.: Языки славянской культуры, 2016; Киктев М.С. Абу-л Хасан Ал-Джуржани (вторая половина X в.) о метафоре («арабское» и «греческое» в средневековой арабской филологической теории) // Проблемы арабской культуры: памяти акад. И.Ю. Крачковского. – М.: Наука, 1987. – С. 45–49; Каскель В. «Китаб ал-бади‘» и ее место в арабской поэтике и риторике // Арабская средневековая культура и литература: сб. ст. заруб. ученых. – М.: Наука, 1978. –С. 199–202; Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане. X-начала XI в. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 214-215; Ибрагимов Н.И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Тошкент: Фан, 1994. Ибрагимов Н.И. Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – М., 1988; Ибрагимов Н.И. Арабский

However, all mentioned researches do not entirely disclose the essence and content of the linguistic views in the science of *balāğat*, this scientific problem is one of the topical issues waiting for its disclosure. Until now, there have not been special investigations devoted to the discovery of theoretical basis of the science of *balāğat* in the world linguistics. Thus, the study of the science of *balāğat* and the linguistic views reflected in it contributes to the discovering of the information relating to the history of language including the study of linguistic poetics, linguistic aesthetics and linguistic stylistics of modern linguistics.

Compliance of the topic of the dissertation with the research plans of the higher educational or research institutions where the dissertation has been completed. The dissertation has been carried out in the framework of the project «Study of Oriental languages and theoretical aspects of linguistics» of the plan of scientific research works of the International Islamic Academy of Uzbekistan.

The aim of the research is on the bases of describing the views concerning the linguistics in the structure of the science of *balāğat* in the period of Islamic Renaissance to ground the relations between *balāğat* and language.

The tasks of the research are as follows:

to evidence the worthy services of the scholars from Maverannahr in working out and developing of theoretical fundamentals of the science of *balāğat*;

to show the role of the science of *balāğat* in the system of medieval philology and its contribution to the theoretical and practical development of Arabic, Persian and Turkish peoples' languages and literature;

to give comparative description of theories of Western and Oriental linguistics concerning language and the metaphor;

to determine such methods of meaning expression in the science of *balāğat* as *qaşr* (قصر), *faşl* (فصل), *vaşl* (وصل) and others;

to carry out the structural analysis of the linguistic views reflected in the science of *balāğat*, to investigate its linguistic factors and artistic peculiarities from the linguistic viewpoint, to substantiate their important function in creating language aesthetics and expression;

to carry out the linguistic classification of artistic means in the science of *balāğat* and to substantiate it.

The object of the research is the science of *balāğat* and its general theoretical foundations.

народный роман. – М.: Наука, 1984; Ибрагимов Н.И. Некоторые особенности языка и стиля арабского народного романа (сирь) // Науч. тр. ТашГУ. Востоковедение (Языкознание). – Ташкент, 1979. № 563. – С. 29-41; Ибрагимов Н.И. Синонимичные пары и их роль в народной арабской прозе // Науч. тр. ТашГУ. Востоковедение (Языкознание). – Ташкент, 1979. №570. – С. 69-78; Мухтаров Т.А. Средневековая арабская новелла как исторический источник. – Ташкент, 1992; Арабская средневековая новелла (становление и развитие жанра). Автореф. дис. ... док. филол. наук. – Ташкент, 1994; Ходжаева Р. Мумтоз араб адабиёти жанрлари тизими ва типологияси. – Тошкент: ТошДШИ, 2015; Ташкузиева М.Н. Поэтика Абу Нуваса (система изобразительных средств). Автореф.дис. ... кан.филол.наук. – М., 1981; Шомусаров Ш. Араб фольклори. – Тошкент, 1992. – 86 б.; Средневековая арабская проза. – Ташкент, 1993; Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ал-улум» Абу Абдуллаха ал-Хорезми. Автореф.дис. ... кан.филол.наук. – Ташкент, 1990; Mumtoz arab adabiyoti. – Toshkent: TDSHI, 2013; Қахҳоров С.А. Ал-Жоҳизнинг «Китаб ал-хайаван» асарида «масал». – Тошкент: ТИУ, 2007.

The subject of the research: the Medieval scientists' linguistic views reflected in the works devoted to the science of *balāğat*.

The methods of the research. In disclosing the research topic such methods as scientific descriptive, comparative-historical, comparative-typological, component analysis were used. In the work when writing the Arabic terms, persons' names and the titles of works that are borrowed into Uzbek language, we based on their adopted spellings, for the sign /ʿ/ we used the sign /'/. In the names consisting of combination of nouns the /l/ and assimilated forms of the definite article /al/ are separated by hyphen from both sides; for the transcription in Latin script the DIN⁷⁴ signs were adopted⁷⁵.

Scientific novelty of the research: is as follows:

it is proved that the structure of the system of *balāğat* consists of *lafz* (لفظ), *kalām* (كلام), *ma'nā* (معنى), *'ibāra* (عبارة), *ḥāl* (حال), speaker (متكلم), the person being addressed (مخاطب);

it is proved that Yūsuf Sakkākiy in his work «Miftāḥ al-'ulūm» by including the chapter of literary arts in the science of *balāğat* created the system of existing linguistic views on studying of emotional-expressive, emotive and valuntative functions of Arabic language;

it is discovered that in the structure of the science of *balāğat* of the period of Islamic Renaissance there existed theoretical views concerning that language has its form, language is means of communication, unity of the form and the meaning in language, expressing of the content in a clear form, interrelation of *lafz* and meaning, in speech between listener and speaker there exists a psychological balance, the rule of supremacy of meaning, transfer of meaning, language aesthetics;

on the basis of comparative typology of Arabic language and Western languages it is disclosed that the science of *balāğat* has common (clear expressing of the idea, awaking an interest in the listener, expressing in an easily conceivable, simple and affecting form) and different (theoretical bases, subjects, methods of expression) aspects in respect of stylistics and rhetoric;

it is proved that the reason of the contradiction between Arab and Ajam scientists' classification of literary arts is related to the transfer of the science of *balāğat* to Persian language.

The practical results of the research are as follows:

the role of medieval scholars 'Abdulqāhir al-Jurjāniy and 'Abu Ya'kub as-Sakkākiy as founders of the science in the origin of theoretical basis of the science of *balāğat*, the contribution of Jalāl al-dīn al-Qazwīniy and Sa'd al-dīn Taftāzāniy to the teaching of the science of *balāğat* as a discipline is substantiated;

it is substantiated that the basics of such issues as the language is a system of formal signs and the means of communication, unity of the form and the meaning, artistic speech referring to the language aesthetic, the transfer of meaning which

---

⁷⁴ DIN – gem. Deutsches Institut für Normung e.V.

⁷⁵ Exception: j is chosen for: ج.

were created in the 19-20th centuries in Western linguistics were discussed in the 10-12th centuries by the scientists of Arabic studies;

it is disclosed that the science of *ma'ānī* studies the syntactical relations between the *kalām* and its constituent parts, the science of *bayān* considers the linguistic phenomena connected with the transfer of meaning, and the science of *badī'* investigates the literary arts and their peculiarities;

creation of a scientific school of *balāğat* which will serve the goal of raising the Uzbek people's standard of speech, development of the science of *balāğat* from the viewpoint of Uzbek language and teaching it is proposed; it is recommended as a measure against such negative consequences being observed today as the poverty of language and non-understanding of the expressive possibilities of language, deformity of language and crisis of signs in the 20-21th centuries poetry.

Reliability of the research results. The reliability of the research results is affirmed by the fact that based on historical principal there have been studied various hypotheses of scientists who have different scientific-theoretical views, in the research, there have been used the manuscripts kept in the funds of the Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Beruni (No. 7843/IV, 10677/I) and in the State Literature Museum named after Alisher Navaiy (No. 514, 402, 13009), publications of original copies of works relating to the science of *balāğat* held in the manuscript funds of the Cairo and Alexandria libraries of the Arab Republic of Egypt, and that the research is based on the methods built on the principle of objectivity and the research results and recommendations have been introduced into practice.

Scientific and practical significance of the research results. The scientific significance of the research results is that the main scientific conclusions and important theoretical generalizations given in it will serve as a scientific-theoretical source in prospective scientific researches in investigating such problems as the system of the sciences of *Qur'ān*, the structure of the sciences of *'adab*, including the science of *balāğat*, its founders, the influence of the science of *balāğat* on the literature of Persian and Turkic peoples, literary arts, clear expression of the meaning by a phrase.

The practical significance of the research results is defined by the possibility of its use in enrichment with new theoretical developments the content of such disciplines as Theory of linguistics, History of linguistics, Theory of literature, History of literature, Arabic language, History of Arabic language, History of Oriental literature, Theoretical problems of classical philology, Arabic literature in the structure of general Islamic culture, Science of *balāğat*, Bases of artistry in Oriental peoples' literature, Typology of Oriental languages of the faculties of philology of higher educational institutions, in improving the content of modern textbooks and manuals with new approaches and working out of the related to field open classes, seminars and special courses.

Implementation of the research results. Based on the results obtained from the analyses of views on linguistics of the science of *balāğat* of Medieval Islam:

theoretical views reflecting that language has its form, language is the means of communication, unity of the form and the meaning in language, expressing of the content in a clear form, interrelation of *lafz* and meaning, in speech between listener and speaker there exists a psychological balance, the rule of supremacy of meaning, transfer of meaning, language aesthetics in the structure of the science of *balāğat* of the Islamic Renaissance, the results and conclusions obtained on defining the factors of accurately and efficiently forming of the phrase were used in the practical research project No. A-1-051 on «Formation of healthy belief in young generation on the bases of system analysis of primary sources and our ancestries' religious and educational heritage» (2012-2014) in defining the aesthetic and expressive peculiarities of the language of the works by outstanding representatives as Alisher Navai, Zakhiriddin Muhammad Babur (Reference of the International Islamic Academy of Uzbekistan, No. 05-262 from July 3, 2018). As a result there has been created an opportunity to make a careful assessment of the contribution of the scholar Abu Yāqub Yusuf Sakkākī of the Khorezmian school of Middle Ages with his work «Miftāḥ al-‘ulūm» to being of the language of works by Uzbek outstanding writers efficient;

the conclusions about the content of such notions as *lafz* (لفظ), *kalām* (كلام), *ma‘nā* (معنى), *‘ibāra* (عبارة), *ḥāl* (حال), speaker (متكلم), the person being addressed (مخاطب), the methods of using of these terms were used in defining the meanings of terms belonging to the Islamic sciences in the framework of the practical research project «Creation of dictionary of religious studies aimed at forming of healthy outlook in the youth and strengthening of its spiritual-educational bases» (Reference of the International Islamic Academy of Uzbekistan, No. 05-262 from July 3, 2018). As a result the young researchers were shown the principles of using the scientific terms by scientists of Islamic studies;

the findings reflecting that the Khorezm School scholars Yusuf Sakkākī (12th century) in his work «Miftāḥ al-‘ulum» created a concrete system of theoretical views existing on studying the emotional-expressive, emotive, valuntative functions of Arabic language were used in establishment of the stages of evolution of literary arts included in the science of *balāğat* within the framework of the fundamental research project No. F-1-139 on «History of Eastern peoples' literature and typology of genres» (Reference of the Committee on coordination of science and technology development dated January 11, 2017, No. FTK-0313/29). As a result, such subjects as History of Oriental literature and Theory of literature have been enriched with new information of the development of literature and art and the content of it has been improved;

the results and conclusions obtained from the examination of the role of folklore samples in aesthetic education and manuscript copies of «Talḥis al-Miftāḥ» by Jalāl al-dīn Qazwīniy and «Šarḥu Talḥis al-Miftāḥ» by Sa‘d al-dīn al-Taftāzānī were used in forming the expositions on «Folklore» and «Medieval Literature» which were organized at the State Museum of Literature of Uzbekistan in the context of the Resolution of the Cabinet of Ministers No. 292, dated May 18,

2017 (Reference of the of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan dated September 14, 2017, No. 3/1255-1841). As a result, the museum exposition has been enriched with the latest scientific innovation and innovative ideas that helped in educating the youth in the spirit of national self-consciousness and strengthened their national pride and glory;

within the framework of the fundamental scientific research project No. F1-FA-0-55746 on «Investigation of Central Asian peoples' literary manuscript monuments. Collection of Uzbek poets and writes' achieves, their scientific classification and publication» of the State Literature Museum named after Alisher Navaiy the fact that the reason of contradictions between the Arabian and Persian scholars in classification of literary arts is the result of transference of the theory of the science of *balāğat* to Persian and the information reflecting the development of the science of *balāğat* in the Central Asia by means of works belonging to the science of *balāğat* «*Talḥis al-Miftāḥ*» and «*Šarḥu Talḥiṣ al-Miftāḥ*» were used in demonstrating the factors of raising the application of literary arts to a new level in classical literature (Reference of the Committee on coordination of science and technology development at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan dated January 11, 2017, No. FTK-0313/29). As a result there has been created an opportunity to make a careful assessment of the contribution of the scholars of *balāğat* with their works «*Talḥiṣ al-Miftāḥ*», «*Talḥiṣ Miftāḥ al-‘ulūm*» and «*Šarḥu Talḥiṣ*» to both practical and theoretical development of Eastern peoples' languages and literatures;

in an effort to elucidate and popularize the influence of the science of *balāğat* by the works of famous thinkers of classical Uzbek literature, at the periodical transmission «*Navaiy makhzani*» of the radio channel «*Tashkent*» at the State unitary enterprise of «*Tashkent*» TV and radio channel of the Uzbekistan national television and radio company there were broadcasted information about Tashbih in workes by Navai based on the research (Reference of the State unitary enterprise of «*Tashkent*» TV and radio channel of the Uzbekistan national television and radio company, dated December 29, 2016, No. 03-222). The published materials are the evidence of the fact that the science of *balāğat* has an important place in the improvement of artistic creativity.

Approbation of the research results. The results of the research in the shape of papers have passed through public discussion at 6 international and 7 republican scientific-practical conferences.

Publication of the research results. On the theme of the dissertation, there have been published 45 scientific publications. Among them 1 monograph, 2 manuals, 42 scientific articles, including 14 articles in the journals recommended by the Supreme Attestation Commission at the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan for publication of the results of doctoral dissertations, particularly 13 in republican and 1 in foreign journals.

Structure and volume of the dissertation. The dissertation consists of introduction, four chapters, conclusions and the list of publications, with the total volume of 250 pages.

THE MAIN CONTENT OF THE DISSERTATION

In the Introduction the topicality and relevance of the doctoral theme is grounded, the aim and objectives, the object and subject of the research is defined. Compliance of the research with priority directions of development of sciences and technologies of the Republic of Uzbekistan is shown, scientific novelty and practical results of the research are described. Based on obtained results the theoretical and practical significance of the research is revealed. Information of introduction of the research results into practice, approbation and results of the work, published works and structure of the thesis is presented.

In the first chapter of the thesis «**Scientific and theoretical content of the science of *Balāğat* and its improvement in Middle Ages**» the content of the notions «*balāğat*» («بلاغة»), «*faṣāḥat*» («فصاحة»), «*bayān*» («علم البيان») and «*dalālat*» («دلالة»), types of literary art in the science of *badī'* («علم البديع») are studied based on scientific sources. In this chapter the attention is paid to the question of the place of medieval scientists in development of the science of *balāğat*. Therefore the chapter includes such issues as formation of the science of *balāğat* in Arabic philology, the services of 'Abdulqāhir Jurjōniy⁷⁶ and Yūsuf as-Sakkākiy⁷⁷ as the founders of the science of *balāğat*, the contributions made by Jalāl ad-dīn Qazwīnī⁷⁸ and Sa'd ad-dīn Taftāzāniy⁷⁹ to teaching of the science of *balāğat* and general investigation of the works dealing with the science of *balāğat* written in Persian and Turkic languages.

Since ancient times scientists have devoted much of their attention to the study of language nature and methods of expressing the idea by language and created the system of special sciences dealing with it. In the East, such system is called «the sciences of 'adab»⁸⁰, in the West – «philological sciences». In the Middle Ages the science of *badī'* belonging to the art of word was combined to one with the *ma'ānī* and *bayān* which are the parts of the science of 'adab and made the science of *balāğat*.

As a scientific term «*balāğat*» means a speaker's skill of being able to realize the speech well-timely in a respective condition and to speak phrases having the

⁷⁶ His full name is 'Abu Bakr 'Abdulqāhir bin 'Abdurrāḥmān bin Muḥammad al-Jurjāniy – أبو بكر عبد القاهر بن عبد الرحمن بن محمد الجرجاني.

⁷⁷ His full name is 'Abu Ya'qūb Yūsuf bin 'Abi Bakr Muhammad bin 'Aliy as-Sakkākiy al-Ḥīrazmiy – أبو يعقوب يوسف بن أبي بكر محمد بن علي السككي الخوارزمي.

⁷⁸ His full name is Jalāl ad-dīn Muḥammad bin 'Abdurrāḥmān al-Qazwīniy – جلال الدين محمد بن عبد الرحمن القزويني.

⁷⁹ His full name is Sa'd ad-dīn Mas'ūd bin 'Umar bin 'Abdullāh at-Taftāzāniy – سعد الدين مسعود بن عمر بن عبد الله التفتازاني.

⁸⁰ About the term «'adab» see: Фильштинский И.М. Арабская классическая литература в средние века. Арабская литература VIII-IX веков. – М., 1978; Ислотов З.М. Махмуд Замахшарийнинг «Мукаддаму-л-адаб» асарининг қўлёзма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танқидий матни. Филол.фан.док... дисс. автореферати. – Тошкент, 1998; Мухтаров Т.А. Новелла в классической арабской литературе. – Ташкент: Узбекистан, 2003; Рустамий А. Ҳазрат-и Навойийнинг маънавий олами. – Тошкент: Navro'z, 2014. – Б. 41-43; ص. 414. محيي الدين عبد العزيز محمد. مفهوم علم الادب عند السكاكي و اجراءاته المتهجية. الجامعة المنيا. 1995. ص. 414.

shamela.ws.; «كشاف اصطلاحات الفنون والعلوم • الموقع الرسمي للمكتبة الشاملة»: علوم عربية/ <https://ar.wikipedia.org/wiki/ابجد-العلوم-لصديق-حسن-خان-1890-ce> / <http://lisaan.net/abjad-al-uloom-by-siddiq-hasan-khan-d-1890-ce>

clarity of the sense meeting the case, easy understandable and easily pronounced, pleasant to hear and composed from words relevant to morphological (*ṣarf*) rules (i.e. *faṣīḥ* phrases).

The works concerning *balāġat* start with the definition of the notion «*faṣāḥat*». In Arabic language, the perfect speech must first be composed in accordance with the regularities and processes that take place in the language and this must serve for ensuring its beauty in both the form and the meaning. This is one of the conditions of aesthetic treatment of the language. Language aesthetics itself is also connected with inner laws of the canonical⁸¹ art, and the rules of composing of a perfect speech submit to these laws.

The science of *balāġat* consists of three components: «*ilm al-bayān*» is a science about the rules and methods of ensuring expressiveness of phrases by various means for commenting and explaining the aim; «*ilm al-ma'ānī*» is a science about the methods of composing expressions in compliance with reality and the set goal; «*ilm al-badī'*» is a science on word art.

It is significant that Medieval Oriental scientists were well aware of such communicative qualities of language as being of it a «means of communication» that was defined by W. Humboldt, «a form of an idea» which was noted by A.A.Potebnja, «a person's activity aimed at expressing his thoughts and feelings», «a product of society and a social phenomenon» as O. Jespersen stated, and such material aspects like, according to F. de Saussure's view, being «a system of signs expressing idea», «a system of conventional signs» as H. Egginhaus stated, and «a structure made of signs» as F. Kainz considered.

The *balāġat* system is formed of pronunciation (*lafẓ*), speech (*kalām*), meaning (*ma'ānī*), phrase (*ibāra*), situation (*ḥāl*), speaker (*mutakallim*), the addressed person (*muḥātab*). The components of the system show that in the science of *balāġat* the question of speech is analyzed within the boundaries of the *kalām*.

Kalām (كلام) is an Arabic word and has such lexical meanings as «connected words; a sentence, phrase; speech». As a term it means the largest phonetic unit and at the same time the smallest independent part of speech as a communicative unit. There are some definitions given to this word as a term. The most famous ones of them are «*Kalām* is a complicated sound structure that has a complete meaning aimed at delivering of the information that the speaker desired»⁸² or «*Kalām* is a speech form of a meaning made of a sound or sounds». *Kalām* is based on four conditions: it must be a *lafẓ* i.e., consist of the sounds of the alphabet, must be composed really (*ḥaqīqatan*)⁸³ or as fate willed (*taqdīran*)⁸⁴ of

⁸¹ «Canon» is borrowed from Greece but comes from the West Semitic word qānoeh/ḵānu that means «cane». As a scientific term, it means a collection of laws, norms and methods serving as basics of scientific knowledge. (<https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%BD>).

⁸² متن ألفية ابن مالك، باب الكلام وما يتألف منه. نسخة محفوظة 14 أكتوبر 2017 على موقع واي باك مشين

⁸³ Here «ḥaqīqatan» is the case when the word participates in the *kalām*.

two or more words, must be *mufīd* (have a complete meaning) and the sounds (*lafẓ*) in the *kalām* must point (*dalālat*) to the meanings⁸⁵.

In 11th century, ‘Abdulqāhir al-Jurjāniy determined the following essential peculiarities of *kalām*: 1. «The root of meaning is the *lafẓ* and its task is to serve to the meaning». If to compare this point of view with W.Humboldt’s idea put forward in his teachings about the inner form of language that «inner form is the meaning expressed by words», one might see that either al-Jurjāniy and W.Humboldt declared that the words are the means of expressing the meanings. 2. «The mind seeks for meanings of words and the meanings are ranged in accordance with the object that the meaning demands», i.e. al-Jurjāniy rightly states that the speech is made from words and the chosen words serve to making the meaning clear. 3. «The system must adhere to grammatical (syntactic) meanings and the speech must be in the form that grammar requires». Al-Jurjāniy correspondingly with W.Humboldt’s theory showed that «language consists of words and grammar rules». 4. It is not required to know the grammatical phrases (terms) themselves, it is necessary to know *madlūls* of that phrases, that is the meaning the phrase signifies. 5. «The system requires *’isti’āra* and other types of metaphor», then al-Jurjāniy draws special attention to the phenomenon of transfer of meaning peculiar to *’isti’āra* and metaphor. He indicates that according to its place in the system of *kalām* the word might have different meanings in different parts of the system proceeding from the meaning of the word that goes with it. 6. «If the words are not connected with each other, there will be neither system nor order; conjunctions are methods and auxiliary words». 7. «The purpose of the system is not to disorderly connect one thing with another, but when constructing it the attention must be paid to elucidation of the meanings and correlation of the parts». Therefore, al-Jurjāniy states that components of *kalām* will have some meaning only when they are in a syntactic relation with each other.

Medieval philologists showed the necessity of taking into consideration the purpose of the information passer and the condition of the information receiver, in order to make the process of passing information successful by means of speech.

Furthermore, one of the main points of the science of *balāgat* is the theory of unity of the meaning and the form described in 9th century in the work by al-Jāhiz⁸⁶ «*Kitāb al-bayān va at-tabyīn*» and developed by al-Jurjāniy.

Linguistics of 20th century stating that «‘Abdulqāhir al-Jurjāniy’s theory of deconstruction existed before the same theory of Swiss linguistics Saussure»⁸⁷, «There are similarities between al-Jurjāniy and N. Khomskiy»⁸⁸ are highly appreciating the Medieval scientists’ works in the field of linguistics.

---

⁸⁴ In linguistics «taqdīr» is ellipse, used in respect of the omission of words, «taqdīran» is a case when a word is omitted.

⁸⁵ <http://www.ahlalhddeeth.com/vb/showthread.php?t=98050>

⁸⁶ Al-Jāhiz, ‘Abu ‘Utmān ‘Amr bin Baḥr al-Kinānī al-Baṣrī – الجاحظ، أبو عثمان عمرو بن بحر الكناني البصري

⁸⁷ Khafagi, Muhammad Abdul Mun'em; Al-Imam Abd Al-Qāhir Al-Jurjānī (1972). *Asrar al-Balaghah*. Cairo: Maktabet al Qāhira (<https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Abd%20al-Qahir%20al-Jurjani>).

⁸⁸ Muttaleb, Muhammad Abdul (1995). Mahmoud Ali Makki, ed. *Issues of Modernism in the works of Abd-al-Qāhir al-Jurjānī*. Egypt: Longman (<https://www.revolvy.com/main/index.php?s=Abd%20al-Qahir%20al-Jurjani>).

Fundamentals of the science of *balāġat* is the notion «*dalālat*». It is divided into *lafziy* and not (*ġayr*) *lafziy*. There are such types of *lafziy dalālat* as *wad'iy*, *tabī'iy* or *'aqliy*. In the science of *balāġat* only *wad'iy dalālat*⁸⁹ is studied.

From historical and social viewpoint in the Middle Ages, the science of *balāġat* was found and developed on the bases of correct understanding of the language of the *Qur'ān*. I.Yu.Krachkovski grounded by established the facts that components of the science of *balāġat* have developed independently on the bases of Arabic language. He paid attention to Iranian-Sasanian and Greece-Byzantine worlds that might influence on the Arabic literature in that period, and eventually he came into conclusion that «it is hardly possible to state that there were an external factor that effected on formation of Arabic poetry»⁹⁰.

In formation of the science of *balāġat* the main place has been given to such scholars as al-Jāhiz with his works «*Kitāb al-bayān va at-tabyīn*» («*كتاب البيان و التبيين*») and «*I'jāz al-Qur'ān*» («*إعجاز القرآن*»), 'Abu 'Ubayda⁹¹ with his «*Majāz al-Qur'ān*» («*مجاز القرآن*»), Mu'tazz⁹² with his «*Kitāb al-badī'*» («*كتاب البديع*»), Maḥmūd Zamaḥšariy⁹³ with his commentaries to the *Qur'ān*, and in its completed theoretical development 'Abdulkadir al-Jurjāniy with his «*'Asrār al-balāġat*» («*أسرار البلاغة*») and «*Dalā'il al-i'jāz*» («*دلائل الإعجاز*») and Yūsuf As-Sakkākiy with his «*Miftāḥ al-'ulum*» («*مفتاح العلوم*»).

«*Talkhīs al-Miftāḥ*» («*تلخيص المفتاح*») by Jalāl ad-dīn Qazwīniy, «*'Idāḥ fī 'ulūm al-balāġa*» («*إيضاح في علوم البلاغة*») and «*Šarḥ Talḥiṣ al-Miftāḥ*» («*شرح تلخيص المفتاح*») by Sa'd ad-dīn at-Taftāzāniy are of the main sources in teaching the science of *balāġat*. Very few copies of «*Miftāḥ al-'ulum*» have reached our days, but many copies of manuscripts of interpretation and commentary have come to our time⁹⁴. Their numerous copies testify that at the educational institutions, the science of *balāġat* were extensively trained like Arabic grammar (*naḥw* and *šarf*) and other Islamic sciences.

The most famous works concerning the science of *balāġat* written in Persian and Turkic are «*Tarjumān al-balāġa*» («*ترجمان البلاغة*») by Muḥammad bin 'Umar Rādūyāniy (11th century), «*Ḥadā'iq as-siḥr fī daqā'iq al-šī'r*» («*حدائق السحر في دقائق الشعر*») by Rašīd ad-dīn Watwat, «*Badāyī' as-sanāyī'*» («*بداييع الصنایع*»), «*Funūn al-balāġat*» («*فنون البلاغة*») by Aḥmad aṭ-Ṭarāziy (14-15th centuries).

The second chapter of the dissertation entitled «**Oriental and Western Linguistic Theories of Language and Speech Art**» deals with the analyses of the Western and Eastern linguistic views related to the expressive, emotive and

⁸⁹ Vaz'ī dalālat means that a word is appointed exclusively for this object.

⁹⁰ See: Крачковский И.Ю. Ибн ал-Му'таз. «Китаб ал-бади'» // Избранные соч. Т. VI. – М.-Л., 1960. – С. 131–134.

⁹¹ His full name is 'Abu 'Ubayda Ma'mar bin al-Musanna al-Bašriy – أبو عبيدة معمر بن المثنى البصري

⁹² His full name is 'Abu 'Abdullāh al-Mu'tazz bin al-Mutawakkil bin al-Mu'tašim bin ar-Rašīd al-'Abbāsiy – أبو عبد الله المعتز بن المتوكل بن المعتصم بن الرشيد العباسي

⁹³ His full name is 'Abu-l-Qāsim Maḥmūd bin 'Umar bin Muḥammad bin 'Umar al-Ḥārazmiy az-Zamaḥšariy – أبو القاسم محمود بن عمر بن محمد بن عمر الخوارزمي الزمخشري

⁹⁴ Bauden F. Catalogue of the Arabic, Persian and Turkish Manuscripts in Belgium. Volume 1. Handlist Part 1: UniversitÄ© de Liège. – Leiden : BRILL, 2016. – P. 115.

voluntative functions in the language structure, the investigation of folk as a factor of formation of elements of *balāğat*, analyses of the theoretical views relating to the place of the science of *balāğat* in linguistic-aesthetic perfection, the comparative typological examination of the science of *balāğat* with stylistics and rhetoric.

In the process of expressing the meaning, the components of the language poetics such as expressive, emotive and volatative functions are of special importance. Expression of linguistic-aesthetic functions are represented in Oriental and West literature peculiarly. What is at this point is the experience of displaying its own language values and possibilities of the two independent cultural-linguistic worlds.

In Medieval Oriental linguistics, it was considered that *kalām* is realized by the process of speech and in order to form a *kalām* the succession of sounds must be in an order so that it has definite meaning. It was stated that succession of sounds and speech are realized by means of language.

Among researchers, W.Humboldt first inseparably links the ability of the language to express the meaning with the people's mode of spiritual life and mental features⁹⁵. Thus, spiritual peculiarity and language structure deeply imbibes each other and enters its essence.

I.A. Baudouin de Courtenay⁹⁶ distinguished the language units (phonemes) and speech units (voices) and proved their characteristic nature built on the bases of sign.

F. de Saussure's⁹⁷ estimated the language as a system of signs. He considers that the sign of language interconnects not the object with its name but the meaning that the object is expressing and the acoustic image⁹⁸.

In the West, there have been conducted many studies on artistic and figurative speech. L. Shcherba⁹⁹ emphasizes the importance of the aesthetic function of the language, and incorporates all the existing arsenal of artistic means into these aesthetic functions. Besides, R. Jakobson¹⁰⁰ also includes all the issues of language stylistics unto the aesthetic functions of language.

Based on the ideas put forward by scholars such as V.V.Vinogradov¹⁰¹, V.O.Vinokur¹⁰², V.B.Shklovskiy¹⁰³ and A.M.Peshkovsky¹⁰⁴ in the field of literary

---

⁹⁵ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1984. – С. 71.

⁹⁶ Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – М.: Изд-во АН СССР. 1963. – Т. I, – С. 6-20.

⁹⁷ Соссюр Ф. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.

⁹⁸ Мельников Г.П. О типах дуализмов языкового знака // «Научные доклады высшей школы». Филологические науки, 1971, № 5. – С. 54-67; Абдуазизов А. Тилшунослик назариясига кириш. –Тошкент: Шарк, 2010.

⁹⁹ Щерба Л.В. О тройном аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании // Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974. – С. 24-39.

¹⁰⁰ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975. – С. 193-229. (<http://philologos.narod.ru/classics/jakobson-lp.htm>)

¹⁰¹ Виноградов В.В. К построению теории поэтического языка. Учение о системах речи литературных произведений. // Сб. «Поэтика», вып. 3. – Л., 1927. – С. 5-25.

¹⁰² Винокур Г.О. О языке художественной литературы. – М.: Высшая школа. 1991.

language, it was thought that the figurativeness comes into being because of the words' new semantic and syntactic interrelationship.

One of the Oriental scholars Ibn Sina, at one time, considered that «the word expressed figuratively is a condition that subordinates the human soul»¹⁰⁵. «The Arabs wrote poetry for two purposes: one of them was effecting on the man's soul, so to prepare to a specific direction and emotion ... and the second was to make people marvel»¹⁰⁶.

The art of language is not a condition, which is taken provisionally, separated from all other functions of the language signs, but rather a condition that assembles all features peculiar to them and makes to serve to a single objective, that is, «embellishing» of the speech.

About the language the Oriental scholars gave the following definitions: «language is a complex of signs that take a certain form together with the inner state of the speaker, all his emotions and mastery», (al-Jurjāniy), «the basis of the language are the sounds that express each nation's aim», «Arabic is metaphorical language» ('Abu al-Faḥ ḥ ibn Jinniy), «The language is a structure that has social, cultural processes and has its own signs and symbols, it grows and develop on the basis of historical and cultural condition of the society» ('Abu Naṣr al-Fārābiy)¹⁰⁷; as to speech, they consider: «speech is expression of emotions and desires in the heart of a person by means of sounds», «the *ma'qūls* (notions) and the words that express them were called by ancient philosophers *nuṭq* and *qawl* (speech and talk)», «The inner dialogue existing in the spirit and expressing its notions is “a word» ('Abu Naṣr al-Fārābiy)¹⁰⁸.

Choosing of words and phrases in order to express a meaning through a perfect *kalām* demands high skill from the speaker. As the ways of creating a new meaning, al-Jurjāniy shows first the methods based on figurative meaning like *majāz* and *kināya*, secondly, the grammatical and stylistic means. These are truly considered by al-Jurjāniy to be an endless source of originating of the author's style in the context of meaning.

This idea further was proved to be true by Russian linguist V.V.Vinogradov. He, accentuating the stylistics of literary work, states that «on this direction there appears the unity of communicative and aesthetic functions of language, i.e. transfer of common, everyday speech elements to an art work takes place, there appear individual styles»¹⁰⁹.

V.V.Vinogradov comes to an important conclusion that «the teachings about the language of literary works as a separate branch of science are the point, result

---

¹⁰³ Шкловский В.Б. Заметки о прозе русских классиков. – М.: Советский писатель. 1953.

¹⁰⁴ Пешковский А.М. Лингвистика. Поэтика. Стилистика. Избранные труды. – М.: Высшая школа. 2007

¹⁰⁵ Ибн Сино. Шеър санъати. – Тошкент: Фафур Фулом нашриёти. 1980. – Б. 89.

¹⁰⁶ The same work. – Б. 101.

¹⁰⁷ عناصر اللغة العربية و خصائصها. ص. 1/مكتبة شاملة

¹⁰⁸ Абу Наср Форобий. Илмларнинг таснифи. Таржимон Н.Рахим. – Тошкент: «Navro'z», 2016. – Б. 23, 65.

¹⁰⁹ Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Фан ва технологиялар маркази. 2010. – Б. 126.

of joining, “clash”, uniting of stylistics, theory of poetical speech and poetics»¹¹⁰. Indeed, in the Muslim East, the teachings about the language of the literary work was formed in the 11th century not as in the West, separated into stylistics and poetics, but as the scholar stated, as a point of their joining, uniting.

Artistic language, naturally, also includes the problem of language aesthetics. The problems of language aesthetics gives rise to the theory of artistic speech, which, in turn, generates such theories as language laconism, i.e, strengthening the meaning and narrowing the form.

The method *iyjāz* in the science of *ma‘ānī* of *balāğat* is aimed at strengthening the meaning and narrowing the form. In the West in the following centuries, the subject of this issue was deepened. L. Bloomfield (1887-1949) initiated descriptive linguistics based on the concept of distribution. Distribution is a sum of circles (contexts) that a particular language unit can and can not be applied in, i.e, the features of the linguistic unit’s place, order, combination proceeding from the location of the parts of sentence relative to each other¹¹¹. These issues were investigated in the science of *balāğat*. For example, a deep analysis was carried out on different locations of the subject and predicate, the cases when they may and may not be omitted.

The views about the presence of listener, speaker and their psychologic balance in the speech are reflected in the science of *ma‘ānī* of the *balāğat*.

The necessity of adequate and complete understanding of the poetic possibilities and peculiarities of the speech from philological viewpoint in Western linguistics is directly connected with accurate determination of its pragmatic features, ascertainment of the role and significance in the poetic text of existing means participating in the art of speech, their power of influence on the speech and the need for their elucidation created prerequisites for coming into existence of some new fields, including linguistic poetry, linguistic rhetoric and linguistic stylistics at the interfaces between linguistics and poetic speech¹¹².

In the East the existing system of linguistic views on the study of the art and allure of language, that is the complexity of emotional-expressive, emotive, valunative functions based on the person's perceptions are reflected in the structure of the science of *balāğat*.

Issues that involve the science of *balāğat* – rules and methods of expressing the sentence by various means in order to interpret and explain the purpose are studied in the science of *bayān*, the methods of structuring of the expression in accordance with the reality and purpose – in the science of *ma‘ānī* and the art of word – in the science of *badī‘*. In this context, the science of *balāğat* may be considered as combination of linguistic knowledge, skills and abilities related to grammar, lexis and stylistics, complex of grammatical, lexical and stylistic factors

---

¹¹⁰ Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент: Фан ва технологиялар маркази. 2010. – Б. 126.

¹¹¹ The same work. – P. 113.

¹¹² Липгард А.А. Лингпоэтика, лингвостилистика, лингвориторика. – М.: Московский лицей, 1999.

that insures attractiveness and effectiveness of the speech and the practice of accurate realizing of artistic speech, the science of explaining the essence of language.

According to A. Kudelin, there were many attempts to understand the problems of Arabs' poetics and the art of language in a European way. As a result of this, there occurred such cases as not understanding of the peculiarities of Medieval Oriental poetics, stylistics, rhetoric and literary language, misinterpretation of it, and «down turning» of the aesthetic nature of classical Arabic poetry¹¹³. In fact, the science of *balāğat* is a set of comprehensive and complex knowledge of the practice of language and speech artistry and its structure, means and methods and without acquiring the science of *balāğat* it is difficult to realize the Arab-Muslim peoples' poetry, prose, fiction, folklore and the vernacular that leads to their misunderstanding.

D.V. Frolov¹¹⁴ shows three sources of Arabic philology. These are the *Qur'ān*, the ancient Arabic poetry and the Arabic language. The set of these sources has determined the structure of classical Arabic philology.

At first, the components of the science of *balāğat* were separated from each other. In the book «Miftāḥ al-'ulūm», as-Sakkākiy has combined the science into a single whole¹¹⁵. This work began to play the role of canonical standard for posterity generations, and therefore all the scientists who lived after the as-Sakkākiy's period stated that they were based on the rules set by the scientist.

According to M.G. Kulieva, Yūsuf as-Sakkākiy has brought this knowledge from the «critical aesthetic aspect» to a «logical grammatical trend»¹¹⁶. It should be noted that Yūsuf as-Sakkākiy developed not only the logical grammatical content of the science of *balāğat*, but also insured the completeness of the science of *balāğat* by including into its structure the science of *badī'*, created a system of existing views on studying the emotional-expressive, emotive, valuntative functions of Arabic language.

The views on expressive-emotive and valuntative functions in the language structure have been developed and improved from the earliest times in the structure of Western and Eastern linguistic doctrines.

Western scholars call the science of *balāğat* «rhetoric» or «stylistics». Of course, they have general characteristics. If these characteristics are to make the phrase available to serve to expressing the meaning accurately, to assimilate easily causing an interest on the listener, the distinctive features are their constituent parts, ways of expressing of meaning (through words, symbolic signs, gestures,

---

¹¹³ Куделин А.Б. Концепция канона в средневековой арабской поэтике. Дисс. ... докт.филол.наук. – М.: 1984.

¹¹⁴ Фролов Д.В. Арабская филология: Грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. – М.: Языки славянской культуры. 2006.

¹¹⁵ حامد عوني. المنهاج الواضح للبلاغة. الطبعة الخامسة. دار الكتاب العربي بمصر. 1953. م. ص. 8.

¹¹⁶ Кулиева М. Вопросы теории арабской литературы на основе «Мифтах ал-улум» Ас-Саккаки. Дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983.

etc.), scope of their application and other aspects. At the same time, the Western scholars of Arabic language, in many cases, do not differentiate the science of *balāġat* and *ḥitāba* (خطابة) that stands rather closer to preaching, and *balāġat* is called rhetoric. In the Western philology, there is no alternative to the science of *balāġat*.

The third chapter of the dissertation, «**Theoretical Views on the science of *ma‘ānī* in Arab linguistics**», includes the interpretation of the character of the word being *ḥabar* (خبر) and '*inšā'* (إنشاء), investigation of the relationship between *musnad* (مسند) and *musnad 'ilayhi* (مسند إليه) and the ways of their expression, the peculiarities of the method of *qaṣr* (قصر) to specify the meaning, the order of stylistic and semantic connection in methods *faṣl* (فصل) and *waṣl* (وصل), the features of formation of the meaning in the methods '*iyjāz* (إيجاز), '*iṭnāb* (إطناب), *musāwāt* (مساواة) have been studied on the basis of the scientific views of the science of *balāġat*.

The first issue to be considered in the science of *ma‘ānī* is the division of *kalām* into the types *ḥabar* and '*inšā'*. *Ḥabar* (message) is a statement that tells true or false information, which is determined by whether the information provided is true or not. In the science of *ma‘ānī* the expression of the message by *qarīnas* and objectives of the *kalām* according to its form are classified. For example: asking for compassion – إن فقير إلى عفو ربي. (I need the Lord's forgiveness).

In the science of *ma‘ānī*, there also considered the question of necessity of demanded amount of words in order to be useful, that is, the words shouldn't exceed the necessary amount or be reduced to the level that cannot express the meaning. This is called «*al-ifṣāḥ wa al-bayān*»¹¹⁷ (expressing clearly).

The type '*inšā'* of the *kalām* is defined as: «the *kalām* that cannot be considered as true or false»¹¹⁸. For example: in such words as اغفر (Forgive.), ارحم (Show mercy.) it is impossible to say: «He spoke the truth» or «He lied» about the one who told them. Later, the question of that the message could be true or false, and this feature is not characteristic to the command was studied in the 19th century by a Western linguist R. Jakobson¹¹⁹. He says that the imperative sentences radically differ from declarative statements, that the message can be true or false but the command cannot. In the science *ma‘ānī* the '*inšā'* in addition to the command also includes sentences of interrogative, conjunctive and exclamatory content.

In the science of *ma‘ānī*, detailed information about the bases of *musnad ilayhi* and *musnad* and about their peculiarities are given. For example, the *musnad* may be a message, a verb, the name of a verb, *al-aḥār an-nawāsih* (أخبار النواصيح) –

¹¹⁷ أحمد هاشمي. جواهر في المعاني و البيان و البديع. بيروت-لبنان. 2004. ص. 67.

¹¹⁸ أحمد هاشمي. المرجع السابق. ص. 184.

¹¹⁹ Якобсон Р. Лингвистика и поэтика // Структурализм: «за» и «против». – М., 1975. (<http://philologos.narod.ru/classics/jakobson-lp.htm>)

kāna and the like, *inna* and the massages of the like), may be expressed by a *maṣdar* (مصدر) that replaces the verb and may be in such conditions as mentioned, abrogated, clear or unclear, coming before or after and others.

In the science of *ma'ānī*, the both '*inšā'*' with and without demand (*ṭalab*) are classified, their classifications and the sounds (*lafẓ*) used to express the proper meaning are given in detail. When necessary their morphological aspects (the type of the metre, *jazm* and *naṣb* conditions of the verb) are also mentioned.

In the method *qaṣr* the purpose of the speaker, the condition of specificity, the condition of the listener and the ways of specification are taken into consideration, and in turn, they are studied in types. Scientists of *balāğat* have also studied the shift of sentence parts in expression of the *qaṣr*, the places of application of negative and affirmative particles and conjunctions.

Scholars of *ma'ānī* noting that the second of the two consecutively coming phrases may be in condition, sometimes, connected (*mawṣūl* – موصول) and sometimes, unconnected (*mafṣūl* – مفصول) by meaning to the previous one, considered the methods *faṣl* and *wasl* to be the most perfect. In the method of *faṣl* phrases cannot be linked by any lexical means. For example: قال يا نوح إنه ليس من أهلک [He said, «O Noah, he is not of your family. It is an unrighteous deed» (MA 11/46, 227)]. This method is applied to the phrases united in meaning or conformed to each other, contradictory phrases, the phrases in which the second is firmly connected to the first.

The scholars of the science of *balāğat* discovered that in expressing some meaning by means of speech, in order to interpret it properly, one of the methods of *ijyāz*, '*iṭnāb* or *musāwāt* should be chosen and described their peculiarities in details.

The fourth chapter of the dissertation is called «Description of linguistic-poetical means the scenes of *balāğat*». the chapter deals with the issues of linguistic phenomena related to transfer of meaning in *balāğat*, including lexical-semantic and metaphorical-functional features of the transfer of meaning, peculiarities of *tašbīh* and *kināya*, study of the classification and components of literary arts and their linguistic classification worked out by the author.

The science of *bayān* includes *tašbīh* (تشبيه), *majāz* (مجاز), '*isti'āra* (استعارة) and *kināya* (كناية). In *balāğat* according to participation of the *rukns* (رکن) eight types, according to their status three types and according to the meaning seven types of *tašbīh* have been developed.

«Transfer of meanings that lead to the development of lexical meanings are mainly the transfers through metaphor, metonymy and synecdoche. These methods are common in mixed condition (metaphorical-functional, metonymy-synecdoche)¹²⁰. In the East, these issues are studied in the science of *balāğat*. The

---

¹²⁰ Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1990. – Б. 21.

lexical-semantic and metaphorical-functional peculiarities of the meaning transferring have been reflected in *majāz* and *'isti'āra*.

Specialists of the science of *balāğat*, referring to the difference between the truth and the metaphor told: «The word is used in two types. One is not changed in consumption, but remains on its preaching basis. It is called «truth». The second is changed in consumption. It is called a *majāz* (metaphor)». The scientists define the metaphor as «one of the methods of Arabic language, the wealth of language and the power of transferring from the boundaries of the truth to the world of imagination».

When giving aesthetic quality to the speech «a system of artistic emotional-sensitive linguistic means»¹²¹ is an important source. The peculiarities of the artistry and its significance in artistic literature are characterized by a number of modern scholars¹²², though it has aspects that have not been researched yet.

In the Arabic philology the artistic means are studied in the part *badī'* of the science, while in the Western philology and through it in modern Uzbek linguistics they are studied as «stylistic means», «a system of artistic emotional-sensitive linguistic means» and in the field of literature as «literary arts» or «poetic arts». Beside, their classification is different from the classification of Oriental philologists, that is to say in Arabic *balāğat* the literary arts are divided into the groups *lafziy* (لفظي) and *ma'nawiy* (معنوي), taking into account the dominant aspect in creating an art, while the people of Ajams (not Arabians) also include the mixed type called *lafziy-ma'nawiy*. The term *lafziy* refers to the arts in creating of which the sound features are taken into consideration, and the term *ma'nawiy* refers to those in creating of which the word meaning is taken into account. But in creating the arts based on the sound features of words, as as-Sakkākiy states, «the *lafz* must comply with the meaning».

One of the most important factors in understanding the artistic speech is to perform linguistic-stylistic and linguistic-poetic analysis. The basis of this analysis are the literary arts. Medieval scholars, being well aware of this, have distinguished the artistic means serving the form of the speech and serving the meaning, and

---

¹²¹ Сапаева Ф. Н., Абдуллаева Ш. Д. Лексик-стилистик усулларнинг инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш муаммолари // Молодой ученый. – Тошкент, 2016. № 9.5. – С. 68-71. (<https://moluch.ru/archive/113/29741/>)

¹²² Крачковский И.Ю. Поэзия по определению арабских критиков. Избранные сочинения. Т.2. – М.-Л., 1956. – С. 52-63; Фильштинский И.М. Арабская литература в средние века. Арабская литература VIII-IX веков. – М.: Наука, 1978; Шидфар Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). – М.: Наука, 1974; Фролов Д.В. Арабская филология: Грамматика, стихосложение, корановедение. Статьи разных лет. – М.: Языки славянской культуры, 2016; Куделин А.Б. Средневековая арабская поэтика. – М.: Наука, 1983; Кулиева М. Вопросы теории арабской литературы на основе «Мифтах ал-улум» Ас-Саккаки: Дис. ... канд. филол. наук. – Баку, 1983; Зиявиддинова М. Поэтика в «Мафатих ал-улум» Абу Абдуллаха ал-Хорезми. Автореф.дис. ... кан.филол.наук. – Ташкент, 1990; Абдуллаев И. Поэзия на арабском языке в Средней Азии и Хорасане. X-начала XI в. – Ташкент: Фан, 1984. – С. 214-215; Ибрагимов Н.И. Ўрта аср араб халқ адабиёти. – Тошкент: Фан, 1994. Хўжаев М. Чустий лирикасида истиора // Шарқшунослик. 2001. № 2. – Б 3-5; Давлатпур О. Иқтибос санъати // Шарқшунослик. – Тошкент, 2001. № 1. – Б. 27-32.

clearly described their essence. Nevertheless, their linguistic classification does not exist.

In this chapter of the work, based on the classification of Western linguistics there has been analyzed the types of literary arts common to Arabic language according to their grammatical features. In literary works written in Arabic alphabet, writers use the peculiarities of this writing as an example of beauty. As a result, rules for graphic means have also been developed and included into the classification.

CONCLUSION

1. The science of *balāğat* emerged and developed within the Arabic language as a result of the desire to learn the true meaning of the *Qur'an* after its revelation when the Islamic religion came into existence. As a science, it is a part of philological sciences of the Islamic sciences system. It is structured of the sciences of *ma'ānī*, *bayān* and *badī'*.

2. While the Western linguistic doctrine studied the expressive-emotive and valuntative features along with the language structure, its role in the system of signs, functions of the language signs in the direction of structuralism, psycholinguistics, linguistic poetics, in the East, the mentioned functional features of language are reflected in the science of *balāğat* in a certain extent and exactly the linguistic means that insure the functioning and the buity are studied based on the rules and laws of creating them and the conditions of their practical use.

3. The science of *balāğat* has been developed as a science studying the rules and methods of providing the meaning in phonetically, morphologically, lexically, semantically and syntactically correctly constructed form of a *kalām* corresponding with the situation.

4. 'Abdulqāhir al-Jurjāniy, as an expert of *balāğat*, considered the language to be a system and its components, including *kalām* have also theirs own systems, He described linguistic problems of unity of the meaning and the form. Yūsuf as-Sakkākiy included in the science of *balāğat* the science of *badī'* and ensured its perfection, created a system of existing views on studying the set of emotional-expressive, emotive, valuntative functions of Arabic language.

5. The correct and accurate expression of meaning is the chief issue of the science of *balaghat*, and the principle of unity of the form and meaning, and the rule of primacy of the meaning and subordination of the form to the meaning in transmission of information are strictly observed in the science of *ma'ānī*. The science of *ma'ānī* is important for the modern linguistics because it also partially embraces issues belonging to one of the just developing branches of linguistics – psycholinguistics, concerning the necessity of taking into account the listener's mental, spiritual and physical condition when the speaker expresses his purpose.

6. The science of *ma'ānī* accurately and reliably elucidates in scientific succession the means applied in creating the types of sentences according to the purpose, questions of making sentences syntactically correct or incorrect.

7. The theories of the science of *balāğat* concerning the *bayān* and *badī'* were transferred to the language of other peoples of Islamic world. However, some of the questions of *ma'ānī* were essentially related to all languages, but in practice they were closely linked to the grammatical structure and means of the Arabic language. That is why it could not adapt itself to other languages. This condition naturally put obstacles on the way of its complete adoption. It is clear from this that the rules developed in the system of the science of *balāğat* as a whole can only serve the Arabic language. Since, the scientists have been developing special rules for every language, while preserving the content and function of *ma'ānī*.

8. In the West, there are attempts to assimilate *balāğat* to rhetoric or stylistics. Because in Western philology, there is no alternative to the science of *balāğat*. Their general characteristic is to turn an idea into the speech that serves the speaker to express it clear, cause an interest in the audience and make it easier for perception. The distinctive features are components, methods of expressing of meaning (words, symbolic signs, gestures, etc.) and different spheres of application and so on.

9. In the 19th century in Russian stylistics there had been created a doctrine of the language of literary art works and it was considered that as a separate branch of science it is the result of the point where stylistics, theory of poetic speech and poetry are contiguous. In fact, in the Muslim East, the doctrine about the language of literary art works had been created in the 11th century not divided into stylistics and poetics, but as their joint, united point. This shows that medieval scientists have attained significant achievements in the field of philology along with other disciplines.

10. 'Abdulqāhir Jurjānī worked out the theories of the language system and that the language is a form. The science of *balāğat* reflects that the language is a means of communication, the issues of unity of the form and the meaning, expressing the content in a clear form, interrelation of lafz and meaning, the rule of supremacy of meaning and the views considering that there is a psychological balance between speaker and listener in speech.

11. The views relating to language aesthetics, artistic speech, transfer of meaning, language laconism that are based on the doctrine about the language of literary work are described in the science of *balāğat*.

12. Mastering of the science of *balāğat* is essential for accurate and clear understanding of the samples of folklore, belles-lettres, scientific works, the *Qur'ān*, as well as for creating an efficient and meaningful speech that meets the aesthetic requirements.

13. The science of *balāğat* had been taught at the madrasahs of all Muslim countries until the beginning of 19th century. Nowadays, as the result of ignorance of the science of *balāğat* there observed such negative consequences as the poverty of language and non-understanding of the expressive possibilities of language, deformity of language and crisis of signs in the 20-21th centuries poetry. As one of the measures against this, it is necessary to create a scientific school studying *balāğat*, to develop the fundamentals of the science of *balāğat* in accordance with Uzbek language and teach it.

**НАУЧНЫЙ СОВЕТ DSc.26.04.2018.ISI.TAR/F/FIL.57.01 ПО
ПРИСУЖДЕНИЮ УЧЕНЫХ СТЕПЕНЕЙ ПРИ
МЕЖДУНАРОДНОЙ ИСЛАМСКОЙ АКАДЕМИИ УЗБЕКИСТАНА
МЕЖДУНАРОДНАЯ ИСЛАМСКАЯ АКАДЕМИЯ УЗБЕКИСТАНА**

РУСТАМИЙ САЛИМАХОН АЛИЙБЕГ КИЗИ

**ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ В СРЕДНЕВЕКОВОЙ
ИСЛАМСКОЙ НАУКЕ БАЛАГАТ**

24.00.04 – Восточная классическая литература и источниковедение

**АВТОРЕФЕРАТ ДИССЕРТАЦИИ ДОКТОРА НАУК (DSc)
ПО ФИЛОЛОГИЧЕСКИМ НАУКАМ**

Ташкент – 2018

Тема диссертации доктора наук (DSc) по филологическим наукам зарегистрирована в Высшей аттестационной комиссии при Кабинете Министров Республики Узбекистан за № B2018.3.DSc/Fil39

Диссертация выполнена в международной исламской академии Узбекистана.

Автореферат диссертации на трех языках (узбекский, английский, русский (резюме)) размещен на веб-странице совета www.islam.academy.uz и Информационно-образовательном портале «Ziyonet» www.ziyonet.uz.

Научный консультант: **Ибрагимов Нематула**
академик, доктор филологических наук, профессор

Официальные оппоненты: **Дадабоев Хамидулла Арипович**
доктор филологических наук, профессор

Ходжаева Раъно Умаровна
доктор филологических наук, профессор

Сиддикова Ирода Абдузухуровна
доктор филологических наук

Ведущая организация: Институт узбекского языка, литературы и фольклора

Защита диссертации состоится «__» _____ 2018 г. в _____ часов на заседании Научного совета DSc.26.04.2018.IsI.Tar/Fil.57.01 по присуждению ученых степеней при международной исламской академии Узбекистана по адресу: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кодирий, 11. Тел.: (99871) 2440056; факс: (99871) 2440065; e-mail: info@eeau.uz.

С диссертацией можно ознакомиться в Информационно-ресурсном центре международной исламской академии Узбекистана (зарегистрированной за № ____). Адрес: 100011, г. Ташкент, ул. А.Кодирий, 11. Тел.: (99871) 2440056).

Автореферат диссертации разослан «__» _____ 2018 года.
(протокол реестра №__ от «__» _____ 2018 года.)

А.А.Хасанов
Председатель научного совета по присуждению ученых степеней, доктор историч.наук, профессор

М.М.Мухаммадсидиков
Ученый секретарь научного совета по присуждению ученых степеней, доктор полит.наук, доц.

К.П. Содиков
Председатель научного семинара при научном совете по присуждению ученых степеней, доктор филол.наук, профессор

ВВЕДЕНИЕ

(аннотация диссертации доктора наук (DSc))

Цель исследования состоит в выявлении связи языка и науки *balāġat* в контексте лингвистических взглядов в этой исламской науке в период исламского возрождения.

Объектом исследования является наука *balāġat* и её общетеоретические основы.

Научная новизна исследования заключается в следующем:

выявлено, что структуру *balāġat* составляют такие элементы как *lafz* (لفظ), *kalām* (كلام), *ma'nā* (معنى), *'ibāra* (عبارة), *ḥāl* (حال), оратор (متكلم), адресат (مخاطب);

доказано, что Юсуф Саккоки в своем труде «Мифтаху-л-улум» внес в науку *balāġat* раздел о художественных средств, и тем самым создал систему существующих лингвистических взглядов по изучению эмоционально-экспрессивных, эмотивных и валюнтативных функций арабского языка;

выявлено, что в составе науки *balāġat* в период исламского возрождения теоретически осмысливались такие аспекты, как «язык – средство общения», «единство формы и содержания в языке», «изложение содержания через определенную форму», «связь слова и смысла», «наличие психологического равновесия между говорящим и слушающим в процессе речи», «превосходство смысла слова», «перенос значения», «эстетика языка»;

на основе сравнительной типологии арабского и западных языков выявлены общие аспекты науки *balāġat* со стилистикой и риторикой (четкое изложение мысли, привлечение внимания слушающего, понятное и эмоциональное выражение мысли), а также выявлены их отличительные черты (теоретические основы, объекты, способы выражения);

доказано, что расхождение мнений между арабскими и персидскими учеными при классификации художественных средств, является следствием освоения теоретических основ науки *balāġat* персидским языком.

Внедрение результатов диссертации. На основе выводов, полученных в результате анализа лингвистических взглядов в науке *balāġat* в период исламского возрождения достигнуто следующее:

такие результаты исследования, как теоретическое осмысление вопросов «языка – средства общения», «единства формы и содержания в языке», «изложения содержания через определенную форму», «связи слова и смысла», «наличия психологического равновесия между говорящим и слушающим в процессе речи», «превосходства смысла слова», «переноса значения», «эстетики языка», искусственного составления точных и трогательных фраз использованы при определении эстетических и экспрессивных особенностей в языке произведений выдающихся поэтов Алишера Навои и Захириддина Мухаммеда Бабура в рамках научного проекта (2012-2014) А-1-051 на тему: «Формирование у молодежи здоровой убежденности на основе

анализа проблем исламоведения и системного изучения первоисточников религиозно-просветительского наследия предков», (Справка № 05-262 Международной Исламской академии Узбекистана от 3 июля 2018 года). Результат дал возможность точной оценки вклада научного труда ученого средневековой хорезмской школы Абу Якуба Юсуфа Саккоки «Мифтаху-л-улум», который обогатил арсенал выразительных средств языка произведений узбекских ученых;

выводы по определению содержания понятий *lafz* (لفظ), *kalām* (كلام), *ta'nā* (معنى), *ibāra* (عبارة), *hāl* (حال), оратор (متكلم), адресат (مخاطب), которые составляют структуру системы *balāġat*, способов применения данных терминов использованы при определении значений теологических терминов в рамках прикладного проекта (2015-2017) на тему: «Создание энциклопедии религиоведческих терминов, направленной на формирование у молодежи здорового мировоззрения и укрепление их духовно-просветительских основ» (Справка № 05-262 Международной Исламской академии Узбекистана от 3 июля 2018 года). В результате этого молодые исследователи узнали принципы использования научных терминов учеными-исламоведами;

выводы относительно изучения теоретических положений и эмоционально-экспрессивных, эмотивных и валлонтативных функций арабского языка в труде ученого хорезмской школы Юсуфа Саккоки (XII век) «Мифтаху-л-улум» использованы при выявлении этапов развития художественных средств науки *balāġat* в рамках фундаментального проекта Ф-1-139 «История литературы народов Востока и типология жанров» (Справка № ФТК-0313/29 Координационного комитета по развитию науки и технологий от 11 января 2017 года). В результате, такие дисциплины, как «История восточной литературы», «Теория литературы» обогащены сведениями по развитию литературы и искусства, усовершенствовано их содержание;

результаты и выводы, полученные в ходе исследования роли произведений устного народного творчества и рукописных экземпляров трудов «Талхису-л-Мифтах» Джелалетдина Казвини, использованы в организации экспозиций «Фольклор» и «Литература средневековья», проведенных в государственном музее литературы Узбекистана во исполнение Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан за № 292 от 18 мая 2017 года (Справка № 3/1255-1841 Академии наук Республики Узбекистан от 14 сентября 2017 года). В результате, достигнуто обогащение музейных экспозиций самыми последними научными новшествами и инновационными взглядами, особенно, воспитание в молодежи чувства самосознания, пробуждение у молодежи чувства национальной гордости;

сведения о причине расхождения мнений между арабскими и персидскими учеными при классификации художественных средств, об освоении теоретических основ науки *balāġat* персидским языком, а также

источники «Талхису-л-Мифтах» и «Шарху Талхиси-л-Мифтах» о науке *balāğat*, сведения, отражающие развитие науки *balāğat* в Центральной Азии, использованы при выявлении факторов подъема на новый уровень художественных средств классической литературы в рамках фундаментального научного проекта Ф1-ФА-0-55746 на тему: «Исследование литературных рукописных памятников народов Центральной Азии. Сбор архива поэтов и писателей Узбекистана, их научное толкование и подготовка к печати» выполненного в Государственном музее литературы имени Алишера Навои (Справка № ФТК-0313/29 Координационного комитета развития науки и технологий при Кабинете Министров Республики Узбекистан от 11 января 2017 года). В результате созданы возможности точной оценки вклада ученых науки *balāğat* в практическое и теоретическое развитие языков и литератур народов Востока, изучение их научных трудов «Талхису-л-Мифтах», «Талхису Мифтахи-л-улум» и «Шарху талхис»;

с целью освещения влияния науки *balāğat* на творчество поэтов-мыслителей классической узбекской литературы и её пропаганды в цикле радиопередач «Навоий махзани» радиоканала «Ташкент» при Государственном унитарном предприятии телерадиоканала «Ташкент» Национальной телерадиокомпании Узбекистана было передано в эфир интервью на тему «Использование искусства «ташбих» в творчестве Навои» (Справка телерадиоканала «Ташкент» при государственном унитарном предприятии национальной телерадиокомпании Узбекистана за № 03-222 от 29 декабря 2016 года). Опубликованные материалы свидетельствуют о том, что наука *balāğat* занимает важное место в развитии художественного творчества.

Структура и объём диссертации. Диссертация состоит из введения, четырёх глав, заключения и списка использованной литературы. Объём диссертации составляет 250 страниц.

ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН ИШЛАР РЎЙХАТИ
СПИСОК ОПУБЛИКОВАННЫХ РАБОТ
LIST OF PUBLISHED WORKS

I бўлим (I часть; I part)

1. Рустамий С.А. Балоғат илмида лингвистик назариялар ва тил ҳодисаларининг ёритилиши // Монография. – Тошкент: Navro‘z, 2017. – 172 б.
2. Рустамий С.А. Балоғат ва мумтоз адабиёт // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2008. – № 5. – Б. 67-70. (10.00.00; № 14).
3. Рустамий С.А. «Балоғат илми»да лафзий санъатлар // Тошкент Ислом университети илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2008. – № 3. – Б. 31-34. (10.00.00; № 13), (24.00.00; № 17).
4. Рустамий С.А. «Балоғат» ва эстетик тарбия // Шарқ машъали. – Тошкент, 2008. – № 1-2. – Б. 22-25. (10.00.00; № 7).
5. Рустамий С.А. Ўлкамиз қўлёзма фондларидаги «Мифтоху-л-улум» ва унга доир асарлар қўлёзмалари // Шарқшунослик. – Тошкент, 2008. – № 1-2. – Б. 119-121. (10.00.00; № 8), (24.00.00; № 8).
6. Рустамий С.А. Краткая история науки «Балогат» // Востоковедение. – Ташкент, 2008. – № 1-2. – Б. 115-118. (10.00.00; № 8).
7. Рустамий С.А. Тил эстетикасига оид муҳим бир масала ҳақида // Филология масалалари. – Тошкент, 2009. – № 2. – Б. 23-26. (10.00.00; № 18).
8. Рустамий С.А. Атоуллоҳ Хусайний эънот ҳақида // Шарқ машъали. – Тошкент, 2011. № 2. – Б. 17-18. (10.00.00; № 7).
9. Рустамий С.А. Араб тилида қаср усулининг хоссалари ва турлари // Шарқшунослик. – Тошкент, 2015. – № 1. – Б. 81-86. (10.00.00; № 8), (24.00.00; № 8).
10. Рустамий С.А. Араб ёзувига асосланган график воситалар // Тошкент Ислом университети илмий-таҳлилий ахборот. – Тошкент, 2015. – № 1. – Б. 37-40. (10.00.00; № 13), (24.00.00; № 17).
11. Рустамий С.А. Алишер Навоий ғазалларида ташбих // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2015. – № 3. – Б. 52-56. (10.00.00; № 14).
12. Рустамий С.А. Араб тилида киноянинг турлари ва хоссалари // ЎЗМУ хабарлари. – Тошкент, 2015. – № 1/6. – Б. 260-262. (10.00.00; № 15).
13. Рустамий С.А. Араб адабиётида бадий санъатга оид назарий қарашларнинг шаклланиши ва ривожланиши // Филология масалалари. – Тошкент, 2015. – № 2. – Б. 21-25. (10.00.00; № 18).
14. Rustamiy S. «Esasu-l-belaga» ve «Divan-u lugat-it-türk» eserlerinin dil bilimi ve belagat bilimiyle ilgili yönleri // Turkish studies. International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 11/20 Fall

2016, p. 503-522. DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.10066>
ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY – Ankara, 2016, – S. 503-522. (10.00.00; № 28).

15. Rustamiy S. Science of *Balaghat* and related manuscripts in Tashkent // Global Journal of Advanced Research (Sholariy Peer Review Publishing System) 30.11.2016. <http://www.gjar.org/publishpaper/vol3issue11/ed626r81.pdf> – Amritsar, 2016. 1050-1053 pp. (Global Impact Factor: 1,571 from 02/03/2016 to 02/03/2017).

16. Рустамий С.А. «Balaag'at» как лингвостилистическая дисциплина // «Социосфера». Научно-методический и теоретический журнал, Самарский государственный социально-педагогический университет, http://sociosfera.com/files/conference/2017/Sociosphere_1-17/67-72_s_a_rustamij.pdf – Пенза, 2017. – № 1. – С. 67-72. (Global Impact Factor: 1,687).

II бўлим (II часть, part II)

17. Rustamiy S.A. Mumtoz filologiyaning nazariy masalalari (O'quv qo'llanma). – Toshkent, TDSHI nashriyoti. 2013. – 115 b.

18. Рустамий С.А. Балоғат билими (Ўқув қўлланма). – Тошкент, 2009. – 72 б.

19. Рустамий С.А. Рукописи произведений по словесному искусству Саккаки, Казвини, Тафтазани в фонде восточных рукописей АН УзР. // Наследие. – Ашхабад, 2008. № 2. – С. 122-125.

20. Рустамий С.А. «Бадойиъу-с-санойиъ» асарининг балоғатда тутган ўрни // Эрон-афғон филологиясининг долзарб муаммолари. Республика илмий-амалий конференцияси материаллари. – Тошкент, 2009. – Б. 80-85.

21. Рустамий С.А. Роль и место ученых Средней Азии в развитии науки «Балага» (тезис) // Востоковедение и африканистика в диалоге цивилизаций. XXV Международная конференция. Источниковедение и историография стран Азии и Африки. – СПб., 2009. – С. 245-246.

22. Рустамий С.А. Махмуд Кошғарий услубида балоғат етуклиги масаласи // Туркшунослик тадқиқотлари. Биринчи китоб. – Тошкент, 2009. – Б. 65-71.

23. Рустамий С.А. «Девону луғотит турк»да балоғат санъатлари // Таълим тизимида ижтимоий-гуманитар фанлар. – Тошкент, 2009. – № 3. – Б. 138-139.

24. Рустамий С.А. Араб халқ мақолларида бадий воситалар // Шарқшунослик масалалари тўплами. – Тошкент, 2009. – Б. 35-37.

25. Рустамий С.А. Балоғат илмида грамматик воситаларнинг танланиш йўллари // Шарқ классик филологияси. Илмий тўплам. – Тошкент, 2009. – Б. 37-41.

26. روستامي س. مخطوطات علم البلاغة في ما وراء النهر المحفوظة في طشقند. http://muhammad-2009.blogspot.com/2016/01/blog-post_10.html 10.01.2016

27. Рустамий С.А. Балоғат илми тарихининг илк даври хусусида // Адабиёт кузгуси. – Тошкент, 2009. № 11. – Б. 105-107.

28. Рустамий С.А. Мумтоз филология бўлими талабаларига араб тили ўқитишнинг йўл-йўриқлари // Шарқ тиллари ва адабиёти фанларини ўқитиш методикасининг долзарб масалалари. Республика илмий-амалий конференция материаллари. – Тошкент, 16.12.2009. – Б. 39-41.

29. Рустамий С.А. Ўзбек мумтоз адабиётида фонетик санъатларнинг қўлланиши // Туркшунослик изланишлари. Иккинчи тўплам. – Тошкент, 2009. – Б. 34-42.

30. Рустамий С.А. Мутобақанинг турлари ҳақида // Шарқ мамлакатларида адабий жараёнлар: жанр ва поэтика масалалари. – Тошкент, 2010. – Б. 26-31.

31. Рустамий С.А. Муқобала хусусида // Ўзбек Шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар. – Тошкент, 2010. – Б. 25-26.

32. Рустамий С.А. «Балоғат илми» ва унинг Шарқ тилларини ўқитишдаги ўрни // Шарқшунослар анжумани. – Тошкент, 2010. №3. – Б. 3-6.

33. Рустамий С.А. Атоуллоҳ Ҳусайний ташбих ҳақида // Хорижий Шарқ халқлари адабиёти ва адабий манбашунослигининг долзарб масалалари. Халқаро илмий анжуман материаллари. – Тошкент, 2010. 27-29 окт. – Б. 89-94.

34. Рустамий С.А. «Илм ал-балāга» и стилистика // Россия и арабский мир. Материалы конференции. – СПб. 2010. 2-3 ноябрь. – С. 251-253.

35. Рустамий С.А. Нодирабегим ижодида лафзий санъатлар // Шарқ мамлакатлари адабиётида адибалар ижоди ва аёллар образи. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2011. – Б. 14-17.

36. Рустамий С.А. Балоғат илмида «бароат-и истихлол» санъати // Ўзбек Шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. 2012. № 3. – Тошкент. – Б. 172-175.

37. Рустамий С.А. Араб балоғатида радду-л-ажз ѓала-с-садр санъати ҳақида // Шарқ мамлакатлари адабиёти: ривожланиш тамойиллари, жанр ва услуб масалалари. Республика миқёсидаги илмий-амалий анжуман материаллари. – Тошкент, 2012. 12 окт. – 91-94.

38. Рустамий С.А. Об одном понятии в арабской стилистике // «Локальное наследие и глобальная перспектива». «Традиционализм» и «революционизм» на востоке. Тезисы докладов XXVII Международной научной конференции по источниковедению и историографии стран Азии и Африки. – СПб., 2013. 24-26 апреля. – Б. 303.

39. Рустамий С.А. Илк ўрта аср араб адабиётида бадий санъатга оид назарий қарашларнинг шаклланиши // Шарқ халқлари адабиётини даврлаштириш масалалари. – Тошкент, 2013. – Б. 103-106.

40. Rustamiy S. Art of word and artistry of Arabic Proverbs // The Science Advanced Journal. ISSUE 8-2014. – Torrance, 2014. – Pp. 36-40.

41. Рустамий С.А. Kaşgarlı mahmud'un divanında belagat 'ilminin kullanımı // Международная научно-практическая конференция. – Казань, 2014. 23-24.09. – С. 174-176.

42. Рустамий С.А. Насрий топишмоқларда тазод санъатининг қўлланиши // С. Ўзбек ва Шарқ халқлари адабиётида эпик анъана: миллий талқин масалалари. Халқаро илмий анжуман. – Тошкент, 2014. 19-20 май. – Б. 153-155.

43. Рустамий С.А. Маъоний илмида «қаср» масаласи // Ўзбек Шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2015. № 6. – Б. 96-99.

44. Рустамий С.А. Mutabaqa как лексическое средство выразительности // Мир науки, культуры, образования. – Горно-Алтайск, – 2016. № 1 (56). – С. 313-315.

45. Рустамий С.А. «Асосу-л-балоға» нинг араб тилшунослиги ва балоғат илмига доир жихатлари // Ўзбек Шарқшунослиги: бугуни ва эртаси. Илмий мақолалар тўплами. – Тошкент, 2016. № 7. – Б. 157-163.

Автореферат «ЎзМУ хабарлари» журнали таҳририятида
таҳрирдан ўтказилди.

Бичими 84x60 ¹/₁₆. «Times New Roman» гарнитураси. Рақамли босма усулда босилди.
Шартли босма табағи 4. Адади 100. Буюртма № 11.

«Тошкент кимё-технология институти» босмаҳонасида чоп этилди. 100011,
Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 32 - уй

